

Expertrapport 2.0

Instellingsexamen Burgerschap

Uitwerking van de burgerschapseisen
voor het Instellingsexamen
Burgerschap mbo

september 2026

Samengesteld door:
Expertgroep Instellingsexamen Burgerschap

Instellingsexamen Burgerschap

Uitwerking van de burgerschapseisen voor het Instellingsexamen Burgerschap mbo

Colofon

Datum

04-09-2026

Auteurs

Margot Mol, Rosalie Laarhuis, Coöperatie Examens MBO

Opdrachtgever

Erik Degen, Coöperatie Examens MBO

Inhoudsopgave

Samenvatting	3
Voorwoord	5
1. Achtergrond	6
2. Proces	7
3. Visie Instellingsexamen Burgerschap	8
4. Inhoudelijke uitgangspunten	9
4.1 Thema's en componenten	9
4.2 Connectie tussen onderwijs en instellingsexamen	10
5. Basisontwerp en onderbouwing	12
5.1 Uitgangspunten van het examenontwerp	12
5.2 Exameninstrumenten	12
5.3 Formatief en summatief	14
5.4 Beoordeling en normering	15
5.5 Betrouwbaarheid en validiteit	15
5.6 Differentiatie	15
5.7 Toegankelijkheid en ondersteuningsbehoeften	16
5.8 AI en authenticiteitsborging	18
6. Examendoelen	20
Tot slot	22
Literatuur	23
Bijlage 1 – Leden werkgroepen	24
Bijlage 2 – Toetsmatrijzen	25
Toetsmatrijs kennisexamen	25
Toetsmatrijs portfolio-examen vaardigheden	25
Toetsmatrijs portfolio-examen kennis & vaardigheden	26
Bijlage 3 – Visie van de Coöperatie op AI in relatie tot de instellingsexamens in het mbo	27
Visie op AI bij Instellingsexamens Coöperatie	27
Algemeen	27
Rekenen	28
Burgerschap	29
Literatuurlijst	34
Bijlage 4 – Examendoelen	Error! Bookmark not defined.

Samenvatting

Dit rapport vormt de basis voor de ontwikkeling van het Instellingsexamen Burgerschap in het mbo. Met de vernieuwde kwalificatie-eisen wordt Burgerschap afgesloten met een instellingsexamen. Er is gekozen voor instellingsexamens in plaats van een centraal examen, zodat mbo-instellingen ruimte behouden om de examinering te laten aansluiten bij hun eigen onderwijs, doelgroep en beroepscontext, binnen de landelijke kwalificatie-eisen.

Proces

De Coöperatie Examens MBO heeft samen met een Expertgroep, Klankbordgroep en andere betrokken partijen uit het mbo een raamwerk ontwikkeld voor kwalitatief hoogwaardige instellingsexamens. De eerste versie van dit raamwerk vormde de basis voor voorbeeldexamens die in maart 2026 zijn beproefd tijdens de landelijke pilot MaartMaand BurgerschapsMaand. De ervaringen uit deze pilot, de evaluatie van de exameninstrumenten en de verdere ontwikkeling van de wet- en regelgeving zijn verwerkt in deze versie 2.0.

Visie en examenontwerp

Het Instellingsexamen Burgerschap richt zich op kennis en vaardigheden. Houding en gedrag zijn belangrijk binnen het burgerschapsonderwijs, maar worden niet opgenomen in het examen. Daarmee wordt voorkomen dat via examinering wordt gestuurd op een bepaalde houding, waarden of gedragsverandering.

Er worden twee examenvarianten aangeboden:

- een geïntegreerd portfolio-examen waarin kennis en vaardigheden worden getoetst;
- een portfolio-examen waarin vaardigheden worden getoetst, gecombineerd met een separaat digitaal kennisexamen.

Het portfolio bestaat in beide gevallen uit vier opdrachten, één per thema van de kwalificatie-eisen. De opdrachten zijn vormgegeven als contextvrije kaderopdrachten die instellingen kunnen verbinden aan hun eigen onderwijscontext, opleiding of de leefwereld van studenten. Studenten kunnen daarbij verschillende soorten bewijsproducten opleveren. In het geïntegreerd portfolio-examen worden binnen de portfolio-opdrachten ook kennisvragen opgenomen.

Differentiatie en toegankelijkheid

Voor mbo-niveau 2, 3 en 4 gelden dezelfde kwalificatie-eisen en wordt gewerkt met één gezamenlijke set examendoelen. Differentiatie vindt daarom niet plaats in de examendoelen, beoordelingscriteria of normering, maar in de uitwerking en uitvoering van de examenopdrachten. Instellingen kunnen onder meer variëren in exameninstrument, context, mate van zelfstandigheid en de aard en uitwerking van opdrachten. Ook wordt bij niveau 2 opdrachten gebruik gemaakt van tussenstappen en wordt het taalniveau aangepast. Zo blijven de eisen gelijk, terwijl recht wordt gedaan aan de diversiteit binnen het mbo.

Bij de ontwikkeling van de exameninstrumenten wordt nadrukkelijk rekening gehouden met toegankelijkheid en ondersteuningsbehoeften. De examens worden ontwikkeld op taalniveau B1 (uitgezonderd vaktaal) en de invloed van taal op de beoordeling wordt zoveel mogelijk beperkt. Voor studenten met specifieke ondersteuningsbehoeften zijn passende voorzieningen mogelijk, binnen de kaders van een valide, betrouwbare en vergelijkbare examinering.

Beoordeling, normering en authenticiteit

Binnen het portfolio wordt onderscheid gemaakt tussen de formatieve fase, waarin studenten feedback kunnen krijgen en hun werk kunnen verbeteren, en de summatieve beoordeling van het

eindproduct. Het portfolio wordt beoordeeld aan de hand van eenduidige rubrics die zijn afgeleid van de examendoelen. Voor zowel het kennisexamen als het portfolio wordt door middel van een standaardsetting vastgesteld welke prestatie minimaal nodig is om het examenonderdeel te behalen..

Bij het portfolio is daarnaast aandacht voor AI en authenticiteitsborging. AI wordt niet uitsluitend benaderd als een risico, maar als onderdeel van de maatschappelijke werkelijkheid. Uitgangspunt blijft dat daadwerkelijk wordt getoetst wat de student zelf beheerst. De begeleidend docent borgt gedurende het proces de authenticiteit van het portfolio en stelt vóór vrijgave voor beoordeling vast of de student het ingeleverde werk begrijpt en of het op verantwoorde wijze tot stand is gekomen. De inhoudelijke summatieve beoordeling vindt vervolgens plaats door een onafhankelijke beoordelaar. AI speelt daarbij geen rol in de summatieve beoordeling.

Examendoelen en toetsmatrizen

De kwalificatie-eisen zijn per thema beschreven in doelzinnen, met een nadere uitwerking onder '*het gaat hierbij om*'. In versie 1.0 waren de examendoelen uitsluitend afgeleid van de doelzinnen. In versie 2.0 zijn deze herijkt, waarbij ook de uitwerking onder '*het gaat hierbij om*' is meegenomen. Op basis hiervan zijn afzonderlijke examendoelen opgesteld voor het kennisexamen en kennis- en vaardigheidsdoelen voor het portfolio-examen. De toetsmatrizen leggen vervolgens vast hoe de examendoelen over de exameninstrumenten worden verdeeld en vormen daarmee het kader voor de constructie van de examens.

Met bovengenoemde uitgangspunten combineert het Instellingsexamen Burgerschap een landelijk geborgd kader met ruimte voor instellingen om de examinering passend te organiseren voor hun eigen studenten en onderwijspraktijk.

Voorwoord

Dit rapport vormt de basis waarop de Coöperatie Examens MBO het Instellingsexamen Burgerschap voor en met het mbo ontwikkelt. De wettelijke kwalificatie-eisen voor Burgerschap vormen daarbij het inhoudelijke uitgangspunt.

In 2025 verscheen de eerste versie van het Expertrapport Instellingsexamen Burgerschap. Dit rapport beschreef de visie, uitgangspunten en examenarchitectuur en vormde vervolgens de basis voor de ontwikkeling van voorbeeldexamens. In maart 2026 zijn deze exameninstrumenten in de landelijke pilot MaartMaand BurgerschapsMaand in de praktijk beproefd. De ervaringen uit deze pilot, de verdere ontwikkeling van de exameninstrumenten en de afstemming over de vernieuwde regelgeving hebben nieuwe inzichten opgeleverd. Deze zijn verwerkt in de voorliggende versie 2.0, die de eerdere versie vervangt.

Mijn dank gaat uit naar alle instellingen en personen die een waardevolle bijdrage hebben geleverd aan de totstandkoming en doorontwikkeling van dit rapport. In het bijzonder wil ik de Expertgroep en de Klankbordgroep noemen (zie bijlage 1), die gezamenlijk een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de inhoudelijke totstandkoming van dit rapport.

In de volgende hoofdstukken worden achtereenvolgens de achtergrond en het proces, de visie op het Instellingsexamen Burgerschap en de inhoudelijke uitgangspunten beschreven. Vervolgens komt het basisontwerp voor de examinering aan bod.

Het laatste deel van dit rapport beschrijft de examendoelen en de toetsmatrijzen. Deze vormen een onmisbaar fundament voor de ontwikkeling van de nieuwe Instellingsexamens Burgerschap.

Tot slot wens ik alle mbo-instellingen en de examenontwikkelaars veel succes met de toepassing van dit rapport. Daarnaast wens ik u als lezer veel inspiratie en leesplezier!

Vriendelijke groet,

Erik Degen MBA MPM
Directeur Coöperatie Examens MBO

1. Achtergrond

Het Expertrapport Instellingsexamen Burgerschap is gebaseerd op het adviesrapport *Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving – Herijking kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs MBO* (Expertgroep Burgerschap mbo, 2023). In dit advies zijn twintig kwalificatie-eisen voor burgerschapsonderwijs in het mbo beschreven, verdeeld over vier thema's. Daarnaast luidde het advies om Burgerschap af te sluiten met een instellingsexamen. Het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) heeft aangekondigd deze richting over te nemen en deze uit te werken in de vernieuwde wet- en regelgeving voor het mbo. Daarbij is gekozen voor een instellingsexamen in plaats van een centraal examen, zodat mbo-instellingen ruimte behouden om de examinering aan te laten sluiten bij hun eigen onderwijsvisie, doelgroep en beroepscontext, binnen de landelijke kwalificatie-eisen.

Om mbo-instellingen te ondersteunen bij de ontwikkeling van kwalitatief goede instellingsexamens heeft de Coöperatie Examens MBO (verder te noemen Coöperatie) in 2025 het initiatief genomen om een gezamenlijk referentiekader te ontwikkelen. Daartoe is een Expertgroep ingesteld bestaande uit deskundigen op het gebied van Burgerschap en examinering. Daarnaast is een klankbordgroep ingericht met vertegenwoordigers uit het onderzoeks- en mbo-veld.

Op basis van deze samenwerking is een gezamenlijk kader ontwikkeld voor het Instellingsexamen Burgerschap. Hierin zijn de visie op examinering, de belangrijkste uitgangspunten en de opzet van het examen uitgewerkt. Dit kader vormt de basis voor de verdere ontwikkeling van de exameninstrumenten en de implementatie ervan binnen het mbo. Deze versie 2.0 van het rapport kan zelfstandig worden gelezen; kennis van versie 1.0 is niet nodig.

2. Proces

In het voorjaar van 2025 stelde de Coöperatie een Expertgroep en een Klankbordgroep in. De Expertgroep kreeg de opdracht het basisontwerp voor het Instellingsexamen Burgerschap verder uit te werken tot een raamwerk voor kwalitatief hoogwaardige instellingsexamens.

De Expertgroep en Klankbordgroep bestaan achtereenvolgens uit negen en vier leden en vertegenwoordigen gezamenlijk een brede afspiegeling van het mbo: de ROC's, de beroepscolleges en diverse gremia en de diverse andere werkgroepen burgerschap in het mbo. Voorbeelden zijn de Expertgroep van het Ministerie van OCW en de Schrijfgroep Handreiking Burgerschap van de MBO Raad. Gezamenlijk beschikken de leden van de Expertgroep over diepgaande expertise op het gebied van burgerschap en examinering. De toetsexpertise binnen de Expertgroep is geborgd doordat zowel de voorzitter als de secretaris onderwijskundige/toetsdeskundige zijn.

Tijdens de bijeenkomsten van de Expertgroep Instellingsexamen zijn de visie, uitgangspunten, examenarchitectuur en examendoelen ontwikkeld. Op basis hiervan zijn voorbeeldexamens ontwikkeld, die in maart 2026 zijn beproefd tijdens de landelijke pilot MaartMaand BurgerschaftsMaand (MM BM). Aan deze pilot namen mbo-instellingen uit het hele land deel. Doel van de pilot was ervaring op te doen met de ontwikkelde exameninstrumenten, de uitvoerbaarheid van het examenproces en de toepasbaarheid van de examenarchitectuur in de onderwijspraktijk. De ervaringen uit de pilot, de evaluatie van de exameninstrumenten en de verdere ontwikkeling van de wet- en regelgeving vanuit OCW zijn vervolgens besproken in de Expertgroep. Waar nodig zijn de uitgangspunten, examenarchitectuur en examendoelen op basis daarvan aangescherpt.

De Expertgroep hanteerde gedurende het ontwikkeltraject een gestructureerde en inclusieve werkwijze, gericht op zorgvuldige besluitvorming en brede betrokkenheid van alle leden. Uitgangspunt was dat uiteenlopende perspectieven, dilemma's en keuzes openlijk konden worden besproken. De Expertgroep streefde naar besluitvorming op basis van consensus, waarbij de inzichten van de Klankbordgroep nadrukkelijk werden betrokken. De besluitvorming vond plaats in drie stappen:

1. voorlopige besluitvorming op basis van eerste bespreking
2. reflectie en heroverweging op basis van de input van experts en de Klankbordgroep
3. definitieve vaststelling door de Expertgroep.

Wanneer na dit proces geen consensus kon worden bereikt, nam de Coöperatie een besluit. Alle besluiten werden mede getoetst aan de HUBO-criteria (haalbaar, uitvoerbaar, betaalbaar en organiseerbaarheid) en aan de eisen voor certificering op basis van de norm *Valide exameninstrumenten*, de landelijke kwaliteitsnorm voor exameninstrumenten in het mbo.

Gedurende het traject fungeerde de Jongeren Organisatie Beroepsonderwijs mbo (JOBmbo), de landelijke jongerenorganisatie die mbo-studenten een stem geeft in het onderwijs, als sparringpartner van de Coöperatie. Daarnaast is een Begeleidingscommissie ingesteld met vertegenwoordigers van OCW en de MBO Raad, die gedurende het ontwikkeltraject periodiek bijeenkwam om voortgang, afstemming en betrokkenheid van het werkveld te bespreken.

Op deze wijze kende het ontwikkeltraject verschillende overlegstructuren, ieder met een eigen rol: de Expertgroep voor de inhoudelijke besluitvorming, de Klankbordgroep voor reflectie vanuit het werkveld en de Begeleidingscommissie voor de afstemming met OCW en de MBO Raad.

3. Visie Instellingsexamen Burgerschap

In het Adviesrapport *Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving – Herijking kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs MBO* (Expertgroep Burgerschap mbo, 2023) wordt geadviseerd om Burgerschap af te sluiten met een instellingsexamen. Dit biedt scholen ruimte om de examinering te laten aansluiten bij de eigen visie en onderwijspraktijk. Net als voor het onderwijsaanbod geldt dat scholen kunnen kiezen voor een meer kennisgerichte of meer participatiegerichte benadering van examinering. Het Adviesrapport benadrukt dat het onwenselijk is om via exameneisen gedragsverandering bij studenten na te streven. Uit een verkennend onderzoek dat de Coöperatie in het najaar van 2024 heeft uitgevoerd, blijkt dat er binnen het mbo verschillende wensen bestaan met betrekking tot het instellingsexamen. De Expertgroep heeft daarom gekozen voor de volgende visie op het Instellingsexamen Burgerschap:

Wij staan voor sterke, betekenisvolle examinering van burgerschap, ontwikkeld van, voor en door het mbo. Samen met het mbo-veld ontwikkelen wij gevalideerde digitale instellingsexamens en bieden deze aan, waarmee Burgerschap op alle mbo's geëxamineerd kan worden. Daarbij vormen uitdagende maar haalbare (kader)opdrachten in een portfolio de basis, met daarbij de mogelijkheid om kennis ook apart te examineren. Ook zorgen we voor training en begeleiding in het gebruik van de exameninstrumenten.

4. Inhoudelijke uitgangspunten

Het Adviesrapport als basis

De kwalificatie-eisen uit het Adviesrapport (Expertgroep Burgerschap mbo, 2023) en de wijzigingen van de doelzinnen gepubliceerd in de Handreiking (Burgerschap in beweging, Handreiking nieuwe kwalificatie-eisen, Cinop, 2025) vormen het fundament voor de examinering. In dit hoofdstuk worden de belangrijkste uitgangspunten van het Adviesrapport kort samengevat, evenals de bijbehorende visie op examinering. Daarbij wordt ingegaan op de vijf kwalificatie-componenten en de mate waarin deze betrekking hebben op de examinering. Telkens wordt aangegeven hoe deze uitgangspunten zijn vertaald naar de examenarchitectuur en de examendoelen van het instellingsexamen.

4.1 Thema's en componenten

In het Adviesrapport wordt de kern van burgerschapsonderwijs in het mbo beschreven als de manier waarop mensen zich verhouden tot elkaar, de samenleving, het beroep en de wereld. Daarbij gaat het steeds om het maken van keuzes tussen verschillende waarden, belangen en standpunten. Het rapport onderscheidt hierbij vier thema's:

- Vrijheid en gelijkheid
- Individu en groep
- Maatschappijvisies en maatschappelijke vraagstukken
- Macht en besluitvorming

De kwalificatie-eisen zijn geformuleerd in de vorm van ervarings- en beheersingsdoelen, aansluitend op het funderend onderwijs, en zijn opgebouwd volgens een vaste drieslag:

- doelzinnen die de kern van het thema beschrijven aan de hand van drie elementen: voor wie het doel geldt (doelgroep), wat de student moet kunnen of laten zien (leergedrag) en waarover dit gaat (inhoud).
- 'het gaat hierbij om', waarbij de doelzin wordt uitgewerkt in onderdelen.
- 'te denken valt hierbij aan' waar voorbeelden staan die de doelzin en uitwerking hiervan illustreren en verhelderen.

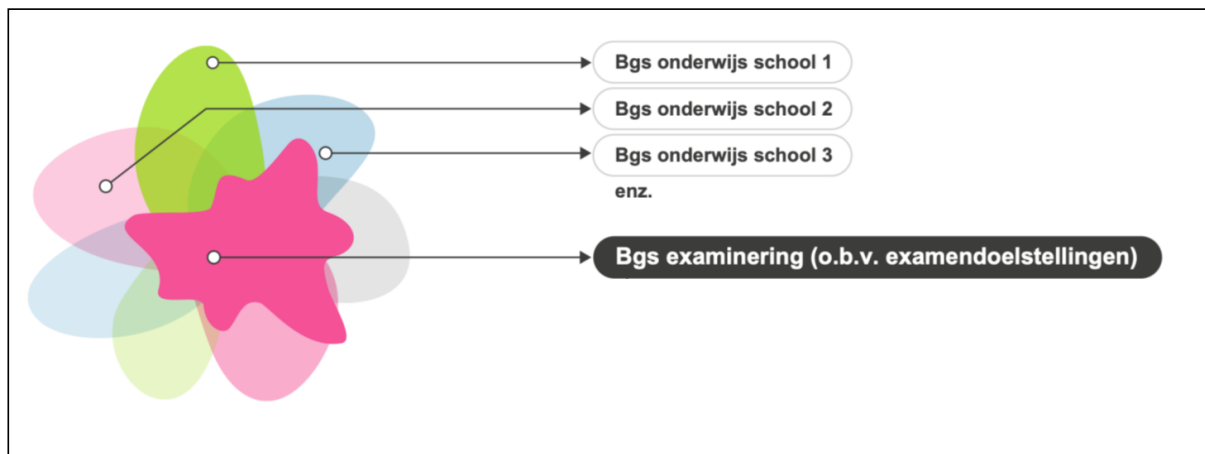
Elk thema is opgebouwd uit de volgende componenten:

- Kennis (2x)
- Veranderbaarheid
- Ervaringen
- Standpunt en verkennen handelingsmogelijkheden

De thema's helpen studenten volgens de Expertgroep Burgerschap mbo (2023) stap voor stap te leren. Ze doen kennis op, oefenen met situaties, leren van anderen, denken na over hun mening en kijken terug op hun eigen ervaringen. Burgerschapsvragen komen overal in het dagelijks leven voor: op school, op het werk, thuis en in de buurt. Studenten ontdekken hoe deze vragen spelen in de verschillende rollen die mensen hebben, zoals werknemer, vrijwilliger of buur. Ook leren ze hoe deze onderwerpen niet alleen in hun eigen omgeving spelen, maar ook in Europa en mondiaal. Voor de examinering vormen de doelzinnen zoals gepubliceerd in de Handreiking *Burgerschap in beweging* in samenhang met de uitwerking onder 'het gaat hierbij om', het inhoudelijke uitgangspunt voor de examendoelen. De voorbeelden onder 'te denken valt hierbij aan' dienen ter illustratie van de kwalificatie-eisen en maken geen onderdeel uit van de exameneisen. Wel kunnen deze voorbeelden ter inspiratie worden gebruikt bij de constructie van examenopdrachten en -vragen. Indien de doelzinnen in de toekomst worden aangepast, zal telkens zorgvuldig worden beoordeeld of dit aanpassing van de examendoelen vereist.

4.2 Connectie tussen onderwijs en instellingsexamen

Burgerschapsonderwijs in het mbo kent vele verschijningsvormen en dit zal met de nieuwe kwalificatie-eisen ook zo blijven. Elke mbo-instelling geeft op eigen wijze invulling aan burgerschapsonderwijs, passend bij de visie, doelgroep en context van de opleiding. Deze diversiteit is waardevol en sluit aan bij de praktijkgerichtheid van het mbo. Het uiteindelijke doel is studenten te ondersteunen bij hun ontwikkeling tot actieve, verantwoordelijke burgers die hun weg weten te vinden in de samenleving en het werkveld. Het instellingsexamen meet in hoeverre zij de kennis en vaardigheden hebben verworven die hiervoor nodig zijn. Afbeelding 1 laat zien hoe de verschillende onderwijspraktijken samenkomen in één gemeenschappelijk beoordelingskader, op basis waarvan verschillende exameninstrumenten gemaakt kunnen worden.

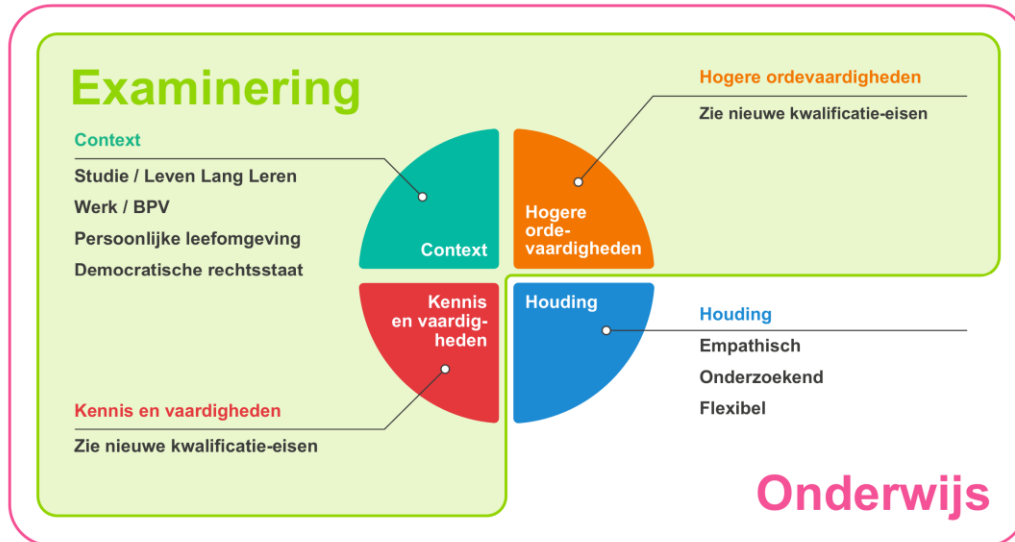
Afbeelding 1 – Connectie onderwijs en instellingsexamen

Het examen staat dus niet los van de onderwijspraktijk, maar maakt daar juist een geïntegreerd onderdeel van uit. Vanuit de diversiteit aan onderwijsvormen komen studenten samen in één *lesmethodeonafhankelijk* beoordelingskader dat voor iedereen gelijk is. Binnen dit kader is er ruimte voor verschillende exameninstrumenten, zodat instellingen de toetsvorm kunnen kiezen die het beste aansluit bij hun onderwijs en doelgroep. Op deze manier wordt de balans bewaakt tussen enerzijds de vrijheid van instellingen om hun eigen invulling aan burgerschapsonderwijs te geven, en anderzijds de landelijke borging van de kwaliteit en betrouwbaarheid van het examen.

Binnen burgerschapsonderwijs zijn drie deelcomponenten te onderscheiden.

- Context: burgerschap wordt altijd geplaatst binnen herkenbare en betekenisvolle contexten: de samenleving, het werkveld en het persoonlijke leven van studenten.
- Kennis en vaardigheden: studenten verwerven inhoudelijke kennis en leren vaardigheden die hen in staat stellen om in die contexten actief en verantwoord te handelen.
- Houding: hierbij gaat het om persoonlijke ontwikkeling, reflectie en de bereidheid om een actieve bijdrage te leveren aan de samenleving.

Houding en gedrag zijn in het onderwijs en in de algemene burgerschapsopdracht voor de instellingen van groot belang, bijvoorbeeld met betrekking tot waarden rondom de democratische rechtstaat. In de examinering ligt de focus echter nadrukkelijk op het meten van kennis en vaardigheden, toegepast binnen de verschillende contexten zoals in Afbeelding 2 weergegeven. De component houding wordt in het onderwijs wel gestimuleerd en begeleid, maar is geen onderdeel van de toetsing. De examinering Burgerschap doet hiermee zowel recht aan de inhoudelijke veelzijdigheid van het vak als aan de landelijke kwalificatie-eisen, door kennis en vaardigheden te toetsen in de contexten waarin studenten daadwerkelijk functioneren.

Afbeelding 2 – Examinering kennis en (hogere orde) vaardigheden. Ontleend aan CENF, 2021, <https://husite.nl/cenf/framework/>

5. Basisontwerp en onderbouwing

5.1 Uitgangspunten van het examenontwerp

Bij het ontwerp van het Instellingsexamen Burgerschap staan digitale afname, inclusiviteit en de toetsing van kennis en vaardigheden centraal. Het examen sluit aan bij de diversiteit van het mbo en bij de ruimte die het Adviesrapport (Expertgroep Burgerschap mbo, 2023) biedt. Binnen dit kader worden verschillende exameninstrumenten aangeboden, zodat instellingen een keuze kunnen maken die past bij hun onderwijsvisie, doelgroep en organisatorische context.

Digitaal examineren

Het Instellingsexamen Burgerschap wordt digitaal aangeboden. Dit sluit aan bij de gekozen exameninstrumenten en biedt praktische voordelen voor zowel het portfolio-examen als het kennisexamen. Binnen het portfolio kunnen studenten verschillende typen producten digitaal aanleveren. Het bekijken en beoordelen van deze producten kan onafhankelijk van tijd en plaats, wat bijdraagt aan flexibiliteit. Bovendien is het opslaan en archiveren van uiteenlopende studentproducten aanzienlijk eenvoudiger in een digitale omgeving.

Bij het kennisexamen maakt digitale afname automatische scoring mogelijk, zodat instellingen direct inzicht krijgen in het behaalde resultaat. Voor studenten met speciale ondersteuningsbehoeften zijn aanpassingen bovendien eenvoudiger door te voeren, denk aan gebruik van voorleessoftware voor blinde of slechtziende studenten, studenten met leesproblemen of dyslexie. Tot slot sluit digitaal examineren ook goed aan bij de digitalisering van het onderwijs en de examenprocessen binnen veel mbo-instellingen.

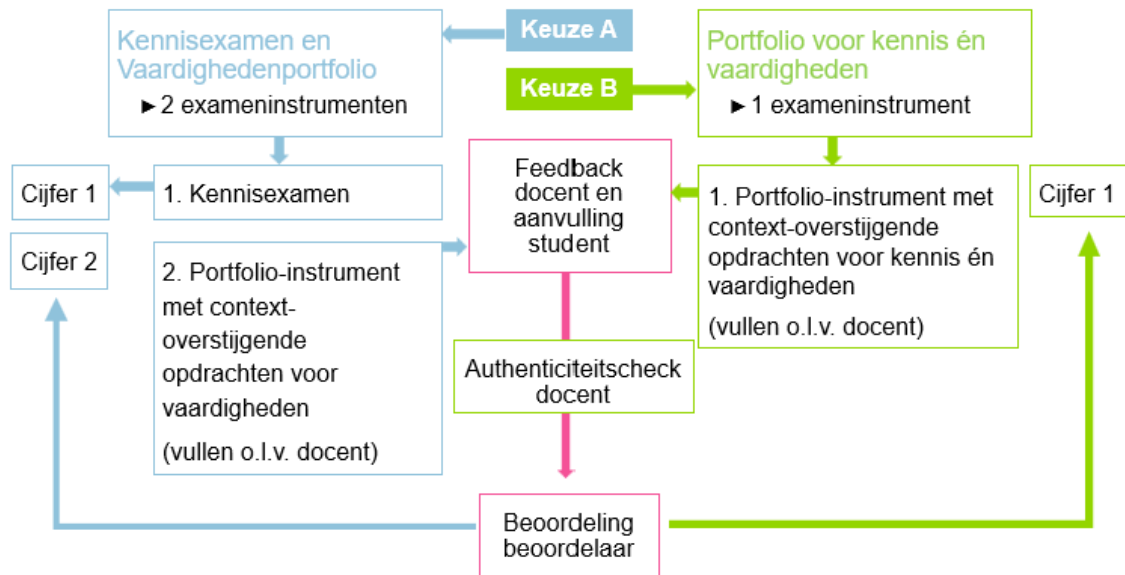
Kennis en vaardigheden

De kwalificatie-eisen laten ruimte voor verschillende manieren waarop instellingen hun burgerschapsonderwijs vormgeven. Voor de examinering is gekozen voor een duidelijke afbakening: het Instellingsexamen Burgerschap richt zich uitsluitend op kennis en vaardigheden. Houding en gedrag zijn wel relevant binnen het burgerschapsonderwijs en de bredere burgerschapsopdracht van instellingen, maar worden niet beoordeeld in het examen. Daarmee wordt aangesloten bij het uitgangspunt van het Adviesrapport dat het ongewenst is om via exameneisen gedragsverandering bij studenten na te streven of studenten te verplichten bepaalde waarden over te nemen of zich een specifieke houding eigen te maken. Kennis en vaardigheden zijn bovendien de meest observeerbare en dus toetsbare elementen, wat ze geschikt maken voor een valide examen.

5.2 Exameninstrumenten

De Coöperatie heeft verschillende exameninstrumenten ontwikkeld (Afbeelding 3), zodat instellingen zelf de keuze kunnen maken welk(e) exameninstrument(en) het best past/passen bij hun onderwijsvisie, doelgroep en context. Er worden twee examenvarianten aangeboden:

- Een geïntegreerd portfolio-examen waarin kennis én vaardigheden worden getoetst;
- Een portfolio-examen waarin vaardigheden worden getoetst, in combinatie met een separaat, automatisch gescoord kennisexamen.

Afbeelding 3 – Exameninstrumenten ten behoeve van Instellingsexamen Burgerschap

Portfolio-examen

Beide varianten van het portfolio-examen bestaan uit opdrachten waaraan studenten gedurende de looptijd van het Burgerschapsonderwijs werken. Instellingen kunnen zelf bepalen hoe deze opdrachten binnen het onderwijs worden aangeboden. Zo kunnen alle opdrachten vanaf het begin beschikbaar zijn, maar deze kunnen ook gefaseerd worden vrijgegeven, passend bij de opbouw van het onderwijsprogramma.

In Expertrapport 2.0 is gekozen voor een portfolio met vier opdrachten, verdeeld over de vier thema's van de kwalificatie-eisen. Aanleiding hiervoor waren onder meer de ervaringen uit de landelijke pilot MaartMaand BurgerschapsMaand (MMBM). Studenten, docenten en beoordelaars gaven aan dat de oorspronkelijk beoogde omvang van het portfolio de praktische uitvoerbaarheid zwaar onder druk zette.

Met vier opdrachten is een goede balans tussen uitvoerbaarheid, validiteit en een betekenisvolle bewijslast gevonden. De opdrachten zijn zo ontworpen dat zij gezamenlijk een representatief beeld geven van de beheersing van de kwalificatie-eisen en de daaruit afgeleide examendoelen. De opdrachten zijn contextvrij geformuleerd en bestaan uit meerdere deelopdrachten. Het gaat om kaderopdrachten die instellingen binnen hun eigen onderwijscontext kunnen inzetten en, waar nodig, kunnen verbinden aan de opleiding of leefwereld van de student. Iedere opdracht resulteert in een of meer producten waarmee de student laat zien de betreffende examendoelen te beheersen. Om recht te doen aan de diversiteit van het burgerschapsonderwijs en verschillende talenten van studenten zichtbaar te maken, kan gekozen worden uit verschillende bewijsvormen, zoals een verslag, video, presentatie, poster of ander passend product. Binnen de geïntegreerde variant worden daarnaast kennisvragen opgenomen die aansluiten bij de betreffende opdracht. De beoordeling van de portfolio's vindt plaats op basis van vooraf vastgestelde beoordelingscriteria. De processen rondom authenticiteitsborging, verificatie en beoordeling zijn nader uitgewerkt in de handleiding.

Separaat kennisexamen

Wanneer wordt gekozen voor een portfolio-examen waarin alleen vaardigheden worden getoetst, wordt de kennis afzonderlijk getoetst met een digitaal kennisexamen. Dit examen bestaat uit 24 tot 28 automatisch scorebare vragen, gelijkmatig verdeeld over de vier thema's. Studenten krijgen 60 minuten om het examen te maken. Voor studenten met een ondersteuningsbehoefte zijn verschillende voorzieningen beschikbaar, zodat de kansen van de deelnemers zo gelijk als mogelijk zijn.

Keuze door de instelling

Instellingen bepalen zelf welke examenvariant zij inzetten en op welk niveau binnen de organisatie deze keuze wordt gemaakt. De examenvorm kan bijvoorbeeld worden vastgesteld op instellings-, college-, locatie-, opleidings- of teamniveau. De instelling stelt hiervoor de kaders vast en bepaalt in hoeverre binnen de organisatie ruimte bestaat voor keuzevrijheid.

Bij deze afweging spelen zowel onderwijskundige als organisatorische aspecten een rol, zoals de gewenste mate van uniformiteit, de vergelijkbaarheid van examenresultaten, de praktische uitvoerbaarheid en de administratieve belasting. De handleiding biedt instellingen praktische handvatten voor de implementatie van het instellingsexamen en de keuze voor de verschillende exameninstrumenten.

Entree

Voor Entree zal de Coöperatie een formatief portfolio ontwikkelen, gericht op het zichtbaar maken en ondersteunen van de ontwikkeling van studenten. Uitgangspunt is een beperkt aantal opdrachten, passend bij de doelgroep en eenvoudiger van opzet dan de opdrachten voor studenten op niveau 2, 3 en 4.

5.3 Formatief en summatief

Binnen het portfolio-examen wordt een duidelijk onderscheid gemaakt tussen het leerproces (formatieve feedback) en summatieve beoordeling. Tijdens het onderwijs werken studenten aan de portfolio-opdrachten en zijn docenten in de gelegenheid gerichte feedback te geven, zodat studenten hun kennis en vaardigheden verder kunnen ontwikkelen en hun portfolio waar nodig kunnen verbeteren. Na afronding van deze formatieve fase wordt het portfolio als eindproduct ingediend voor summatieve beoordeling.

Het bieden van feedback tijdens het leerproces past bij het karakter van een portfolio. Feedback ondersteunt het leerproces, versterkt het kwaliteitsbesef van studenten en draagt bij aan de kwaliteit van het uiteindelijke portfolio. Ook ruimte voor dialoog en zelfreflectie draagt eraan bij dat studenten hun kennis en vaardigheden verder kunnen ontwikkelen en kunnen laten zien in hoeverre zij de betreffende examendoelen beheersen (Sluijsmans & Segers, 2008; Van Berkel, Bax & Joosten-ten Brinke, 2014).

Om een duidelijke scheiding tussen leren en beoordelen te waarborgen, vindt feedback plaats voorafgaand aan de summatieve beoordeling. Nadat het portfolio als eindproduct is ingediend, wordt het beoordeeld aan de hand van de vastgestelde beoordelingscriteria en vindt geen verdere inhoudelijke begeleiding of bijstelling plaats.

5.4 Beoordeling en normering

Het Instellingsexamen Burgerschap levert een resultaat op dat meetelt in de slaag-zakregeling. Bij het kennisexamen wordt iedere vraag automatisch gescoord, bij het portfolio worden de verschillende onderdelen beoordeeld aan de hand van rubrics. Bij de ontwikkeling van het portfolio-examen is gestreefd naar een beoordelingslast die zowel betrouwbaar als praktisch uitvoerbaar is. De verwachte beoordelingslast voor een volledig portfolio bedraagt circa 30 minuten. De beoordeling vindt plaats aan de hand van eenduidige rubrics die rechtstreeks zijn afgeleid van de examendoelen en worden voor alle mbo-niveaus op dezelfde wijze toegepast, met een opdracht-specifieke duiding. Wanneer kennis en vaardigheden afzonderlijk worden geëxamineerd, krijgt de student voor beide onderdelen een afzonderlijk resultaat. Het eindresultaat wordt bepaald middels een gewogen gemiddelde dat aansluit op de verhouding kennis en vaardigheden in het geïntegreerde portfolio-examen.

De norm wordt voor alle examenvormen vastgesteld door middel van een standaardsetting. Dit is een wetenschappelijk onderbouwde procedure waarbij deskundigen bepalen welk prestatieniveau minimaal nodig is om een examen met een voldoende af te ronden. Op basis van hun oordeel over de moeilijkheid van de examenvragen en -opdrachten en het vereiste beheersingsniveau wordt een norm vastgesteld, bijvoorbeeld het minimum aantal punten voor een voldoende.

Uitgangspunt voor de normering is dat het examen ambitieus maar haalbaar is en dat de norm aansluit bij de kwalificatie-eisen en het vereiste beheersingsniveau. De norm is voor alle mbo-niveaus gelijk. Bij de standaardsetting wordt tevens bepaald of en zo ja, in welke mate compensatie tussen onderdelen mogelijk is.

Periodiek evalueert de Coöperatie het volledige examenproces en zorgt voor aanpassingen op verbeterpunten. Het is aan de examencommissie van de instelling om te bepalen op welke manier het examenproces intern wordt geëvalueerd en de kwaliteit van de examinering wordt geborgd, binnen de kaders van het eigen kwaliteitszorgsysteem.

5.5 Betrouwbaarheid en validiteit

Het Instellingsexamen Burgerschap voldoet aan de eisen van betrouwbaarheid, validiteit en vergelijkbaarheid. Het kennisexamen bevat vragen en het portfolio bevat opdrachten die goed gespreid zijn over de matrijs om tot een stabiel en inhoudelijk representatief eindoordeel te komen. De vragen en opdrachten zijn rechtstreeks afgeleid van de kwalificatie-eisen uit het adviesrapport en de bijbehorende uitwerking onder 'het gaat hierbij om'. De exameninstrumenten worden op basis van de toetsmatrijsen zodanig samengesteld dat de kwalificatie-eisen op instrumentniveau aantoonbaar worden gedekt en iedere examenafname een inhoudelijk representatieve selectie daarvan bevat, conform matrijs. De contexten en voorbeelden sluiten aan bij de leefwereld en beroepspraktijk van mbo-studenten. Daarnaast wordt de betrouwbaarheid ondersteund door het gebruik van eenduidige beoordelingscriteria en een transparante normering.

5.6 Differentiatie

De wettelijke kwalificatie-eisen voor Burgerschap gelden voor mbo-niveau 2, 3 en 4. Daarom wordt in Expertrapport 2.0 voor alle drie de niveaus uitgegaan van één gezamenlijke set examendoelen. Hiermee wordt geborgd dat alle studenten worden beoordeeld aan de hand van dezelfde kwalificatie-eisen en dat de examinering aansluit bij de uitgangspunten van de vernieuwde regelgeving.

Tegelijkertijd moet het examen recht doen aan de grote diversiteit binnen het mbo. Studenten verschillen onder meer in opleidingsniveau, beroepscontext, leerroute en ondersteuningsbehoefte. Differentiatie wordt daarom niet aangebracht in examendoelen, beoordelingscriteria of normering, maar in de uitwerking en uitvoering van de examenopdrachten. Daarmee blijven de eisen gelijk, terwijl de manier waarop studenten kunnen aantonen dat zij deze beheersen kan verschillen.

Differentiatie in de exameninstrumenten

In het examenontwerp is op verschillende manieren ruimte voor differentiatie. Instellingen kunnen kiezen tussen exameninstrumenten en tussen (sets van) opdrachten. Daarnaast worden contextvrije kaderopdrachten gebruikt, die binnen de eigen onderwijs- of beroepscontext kunnen worden uitgewerkt. Afhankelijk van de keuzes van de instelling kan deze differentiatie ook op studentniveau plaatsvinden.

Differentiatie krijgt daarnaast vorm in de uitwerking van de examenopdrachten zelf. Dit gebeurt met name door:

- het gebruik van tussenstappen bij niveau 2
- het afstemmen van de taalbelasting van de opdrachten op de doelgroep

Ruimte voor instellingen

Een derde mogelijkheid voor differentiatie ligt in de uitvoering van de examenopdrachten. Instellingen hebben daarbij ruimte om aan te sluiten bij hun studenten. Differentiatie kan onder meer worden gerealiseerd door te variëren in:

- de gekozen set aan examenopdrachten;
- de gekozen exameninstrumenten;
- de gekozen context en de complexiteit daarvan;
- de mate van zelfstandigheid;
- de mate van ondersteuning en scaffolding;
- de aard en uitwerking van de opdracht.

Hierdoor kan de uitwerking van examenopdrachten worden afgestemd op de doelgroep en de beroepscontext, terwijl alle studenten aantonen dat zij aan dezelfde exameneisen voldoen. Doordat voor deze niveaus dezelfde kwalificatie-eisen en examendoelen gelden, hoeft bij doorstroom naar een hoger mbo-niveau niet opnieuw te worden aangetoond wat al eerder aantoonbaar is behaald. De manier waarop hiermee bij doorstroom wordt omgegaan, is afhankelijk van de geldende regelgeving en het vrijstellingenbeleid van de instelling.

5.7 Toegankelijkheid en ondersteuningsbehoeften

De Coöperatie streeft naar Instellingsexamens Burgerschap die toegankelijk zijn voor alle mbo-studenten, inclusief studenten met speciale ondersteuningsbehoeften ('special needs'). Uitgangspunt daarbij is dat iedere student de mogelijkheid krijgt om de burgerschapsdoelen op een valide, betrouwbare en vergelijkbare wijze aan te tonen. Ondersteuning is daarbij niet primair gebaseerd op een diagnose, maar op de belemmeringen die een student ervaart en de ondersteuning die nodig is om deze belemmeringen zoveel mogelijk weg te nemen.

In 2025 heeft de Coöperatie een verkennend onderzoek uitgevoerd naar de ondersteuningsbehoeften van studenten bij het portfolio-examen Burgerschap en de wijze waarop hiermee binnen het examenontwerp rekening kan worden gehouden ([Ondersteuningsbehoeften bij instellingsexamen Burgerschap](#)). Hieruit blijkt dat studenten vooral ondersteuning nodig kunnen hebben bij planning, taal en begrijpend lezen, feedback, structuur en overzicht en motivatie. Deze bevindingen zijn vertaald naar het examenontwerp en de ondersteuning bij de uitvoering.

Daarbij wordt onder meer ingezet op:

- heldere en toegankelijke opdrachten;
- een overzichtelijke en consistente examenstructuur;
- taalniveau;
- waar mogelijk visuele ondersteuning;
- een toegankelijke digitale examenomgeving;
- ruimte voor passende ondersteuning door de instelling en de docent, binnen de kaders van het examen en de instelling;
- een examenontwerp dat voor een zo breed mogelijke groep studenten toegankelijk is, zodat aanvullend individueel maatwerk alleen nodig is wanneer de geboden voorzieningen niet toereikend zijn.

Voor het kennisexamen wordt aangesloten bij de bestaande voorzieningen van de Coöperatie voor studenten met specifieke ondersteuningsbehoeften, zoals extra tijd, verklanking, aanpassingen in de digitale weergave en voorzieningen voor studenten met visuele, auditieve, motorische of taal gerelateerde beperkingen. Ook de digitale omgeving voor het portfolio wordt hierop ingericht. Ervaringen uit de implementatie en pilots worden benut om de toegankelijkheid verder te optimaliseren.

Burgerschap is onlosmakelijk verbonden met taal. Tegelijkertijd is het uitgangspunt dat het examen de burgerschapskennis en -vaardigheden van studenten meet en niet hun taalvaardigheid. Bij de ontwikkeling van de examens wordt daarom nadrukkelijk rekening gehouden met de taalbelasting van opdrachten en vragen. Waar mogelijk wordt gekozen voor heldere en toegankelijke formuleringen, zonder afbreuk te doen aan de inhoud van de kwalificatie-eisen. Uiteraard is dit binnen grenzen mogelijk: sommige begrippen, zoals gelijkwaardigheid of pluraliteit, zijn vakinhoudelijk essentieel en kunnen niet zonder meer worden vereenvoudigd.

De exameninstrumenten worden ontwikkeld op taalniveau B1. Daarnaast wordt de invloed van taal op de beoordeling zoveel mogelijk beperkt door gebruik te maken van heldere beoordelingscriteria, eenduidige beoordelingsrubrics en duidelijke instructies voor beoordelaars. Op deze manier wordt geborgd dat de beoordeling zich richt op de beheersing van de burgerschapsdoelen en niet op de taalvaardigheid van de student.

5.8 AI en authenticiteitsborging

Onderstaande uitgangspunten zijn gebaseerd op de visie op AI van de Coöperatie. De volledige visie is opgenomen in Bijlage 3.

De Coöperatie beschouwt AI als een ontwikkeling die zowel kansen als uitdagingen biedt voor examinering. Voor studenten geldt dat AI wordt benaderd vanuit vertrouwen en transparantie. AI is immers onderdeel van de maatschappelijke werkelijkheid en zal ook binnen het onderwijs een blijvende rol spelen.

Binnen het instellingsexamen Burgerschap vraagt met name het portfolio-examen om aandacht voor AI. Anders dan het kennisexamen, dat plaatsvindt in een beveiligde digitale omgeving met gesloten vragen, werken studenten gedurende een langere periode zelfstandig aan portfolio-opdrachten. Daarom worden opdrachten zo ontworpen dat AI-gebruik waar mogelijk bewust kan worden ingezet of slechts beperkte invloed heeft op de validiteit van de beoordeling. Daarbij blijft steeds het centrale uitgangspunt: we toetsen daadwerkelijk de burgerschapsdoelen die we willen toetsen.

De ontwikkeling van AI vraagt ook om een bredere benadering van authenticiteitsborging. Authenticiteit wordt niet uitsluitend geborgd door het beperken van AI-gebruik, maar door een samenhangend geheel van maatregelen waarmee studenten kunnen aantonen dat zij de

examendoelen daadwerkelijk beheersen. Daarbij kan gedacht worden aan transparantie over het gebruik van AI, tussentijdse procesinformatie, reflectie op het leerproces en, indien nodig, aanvullende vormen van verificatie.

Bij de authenticiteitsborging wordt onderscheid gemaakt tussen de verificatie van de authenticiteit van het portfolio en de inhoudelijke beoordeling van de ingeleverde opdrachten. De authenticiteitsborging vindt gedurende het proces plaats en is erop gericht vast te stellen dat de student het ingeleverde werk begrijpt en dat het portfolio op een verantwoorde wijze tot stand is gekomen.

De begeleidend docent is verantwoordelijk voor deze verificatie, omdat deze het meeste zicht heeft op de totstandkoming van het portfolio. De docent kan zich daarbij onder meer baseren op het werken aan de opdrachten tijdens de lessen, tussentijdse producten, de reactie van de student op feedback en de eigenheid van het ingeleverde materiaal. Waar nodig kan aanvullende verificatie plaatsvinden, bijvoorbeeld door de student vragen te stellen over het ingeleverde werk.

De nadere uitwerking van de processen rondom authenticiteitsborging, beoordeling en AI-gebruik is opgenomen in de handleiding.

6. Examendoelen

Aangezien binnen het instellingsexamen zowel kennis als vaardigheden worden getoetst, zijn voor beide onderdelen examendoelen opgesteld.

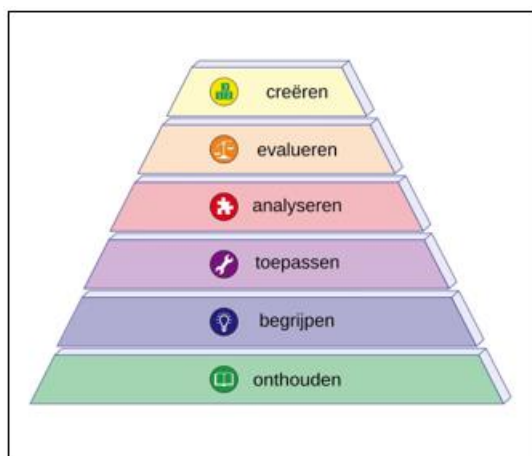
In Expertrapport 2.0 zijn de examendoelen herijkt. Daarbij is niet alleen uitgegaan van de doelzinnen uit het Adviesrapport, maar ook van de bijbehorende uitwerking onder *'het gaat hierbij om'*. Alle onderdelen uit deze uitwerking zijn expliciet betrokken bij het formuleren van de examendoelen, zodat een volledige en aantoonbare dekking van de kwalificatie-eisen is gerealiseerd.

De uitwerkingen onder *'het gaat hierbij om'* bevatten soms meerdere inhoudelijke elementen die sterk met elkaar samenhangen. Om te komen tot goed toetsbare en werkbare examendoelen zijn deze elementen waar mogelijk inhoudelijk geclusterd. Op basis van deze clusters zijn per doelzin drie sets examendoelen ontwikkeld: examendoelen voor het afzonderlijke kennisexamen, kennisdoelen voor het portfolio-examen en vaardigheidsdoelen voor het portfolio-examen. Hierdoor sluiten de examendoelen beter aan bij de kwalificatie-eisen, terwijl zij tegelijkertijd voldoende hanteerbaar blijven voor de ontwikkeling van examenopgaven en beoordelingscriteria.

Voor het kennisexamen zijn de kennisdoelen inhoudelijk gebaseerd op dezelfde kennisdoelen als die worden gehanteerd binnen de theorieonderdelen van het portfolio-examen. Omdat het kennisexamen bestaat uit gesloten vragen, zijn hiervoor handelingswerkwoorden gekozen die passen bij deze examenvorm. Hierdoor toetsen beide examenvormen dezelfde inhoud, maar op een wijze die aansluit bij het karakter van het betreffende exameninstrument.

De examendoelen gelden voor mbo-niveau 2, 3 en 4. Zoals aangegeven wordt eventuele niveaudifferentiatie niet aangebracht in de examendoelen zelf, maar in de uitwerking van de examenopgaven, de context, de mate van zelfstandigheid en de complexiteit van het gevraagde bewijs.

Er is gekozen voor het gebruik van de taxonomie van Bloom, zie Afbeelding 4. Hierbij worden zes beheersingsniveaus onderscheiden: onthouden, begrijpen, toepassen, analyseren, evalueren, creëren. Binnen het kennisexamen worden vragen gesteld op de beheersingsniveaus onthouden en begrijpen. In het portfolio-examen staan de beheersingsniveaus toepassen, analyseren, evalueren en creëren centraal in de opdrachten, waarbij de laatste drie beheersingsniveaus samenvallen onder de noemer hogere orde denkvaardigheden. In het portfolio-examen waarin kennis en vaardigheden worden gecombineerd, worden daarnaast ook theorievragen opgenomen gericht op de beheersingsniveaus onthouden en begrijpen.

Afbeelding 4 – Taxonomie van Bloom

De examendoelen voor het kennisexamen en het portfolio-examen zijn opgenomen in bijlage 4.

Tot slot

Dit expertrapport biedt het kader voor de verdere ontwikkeling en implementatie van het Instellingsexamen Burgerschap. De beschreven visie, uitgangspunten, examenopzet, examendoelen en toetsmatrijzen geven richting aan de ontwikkeling van de exameninstrumenten en bieden instellingen ruimte om de examinering passend te organiseren binnen de landelijke kaders.

Met dit kader wordt gestreefd naar een Instellingsexamen Burgerschap dat inhoudelijk recht doet aan de vernieuwde kwalificatie-eisen én uitvoerbaar is binnen de diversiteit van het mbo. Daarbij staat steeds de balans centraal tussen landelijke borging en ruimte voor de onderwijspraktijk, en tussen betrouwbare en valide examinering en toegankelijkheid voor verschillende groepen studenten.

De verdere ontwikkeling stopt niet met de vaststelling van dit rapport. De exameninstrumenten worden verder ontwikkeld, beproefd en geëvalueerd. Ervaringen van studenten, docenten, beoordelaars en instellingen worden daarbij benut om de instrumenten en de ondersteuning bij de implementatie waar nodig verder aan te scherpen. Zo blijven we het Instellingsexamen Burgerschap samen ontwikkelen op basis van ervaringen uit de praktijk en ontwikkelingen binnen het mbo.

Literatuur

- Baartman, L. K. J., & Gulikers, J. T. M. (2011). Ontwerpcriteria voor toetsing van competenties. In G. J. van den Berg, R. F. Meijers, & L. C. Wesselink (Red.), *Meesterlijk meten: ontwerpen van competentiegericht toetsen in het (v)mbo* (pp. 125–140). Kluwer.
- Beekman, K., Draaijer, S., Beckers, J., Schagen, E., & Hofman, I. (2025). *Visie op toetsing en examinering in het tijdperk van AI*. Utrecht. Npuls.
- Blaauw, M., Faas, I., Guérin, L., Van der Hoek, B., Van der Horst, W., De Jong, M., Kampman, L., Mooijman, M., Vermeij, H., Vos, K., Wijngaarde, R., Schoemaker, T., Waterschoot, E., Hendriks, F. (2025). *Burgerschap in beweging: Handreiking nieuwe kwalificatie-eisen*. CINOP.
- Chan, C.K.Y.R., & Colloton, T. (2004). *Generative AI in Higher education: the ChatGPT effect*. Taylor & Francis.
- Expertgroep Burgerschap mbo. (2023). *Burgerschapsonderwijs in een veranderende samenleving: Herijking kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo*. Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap. <https://www.expertisepuntburgerschap.nl>
- Krikhaar, E., & Bruggink, M. (2024). *Aanbevelingen voor herformulering kwalificatie-eisen burgerschapsonderwijs mbo*. Expertisecentrum Nederlands.
- Last, B., & Sprakel, T. (2023). *Chatten met Napoleon: Werken met generatieve AI in het onderwijs* (2de ed.). Boom.
- Mol, M. (2025). *Verkenning instellingsexamens Burgerschap: Onderzoeksrapport (november 2024 – maart 2025)*. Coöperatie Examens MBO.
- Schober, R. (2025). *Introducing the BLOOM AI Framework: A pedagogical model designed to guide the integration of artificial intelligence into higher education*. [White paper]. Geraadpleegd op 1 juli 2025 van <https://www.randalschober.com/The-Bloom-AI-Framework-White-Paper-by-Dr-Randal-Schober.pdf>
- Sluijsmans, D., & Segers, M. (2008). Toetsen om van te leren: feedback in leren en toetsen. In J. van der Veen, M. Segers & D. Sluijsmans (Red.), *Toetsrevolutie. Naar een feedbackcultuur in het onderwijs* (pp. 55–70). Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum.
- Swanenberg, A. P. M., Mol, A., & Gulikers, J. (2025). Toetsen met portfolio's. In T. van Schilt Mol, K. Beekman, D. Joosten ten Brinke, K. Schildkamp, J. Gulikers, D. Hopster den Otter, H. van Berkel, & A. Bax (Red.), *Toetsen in het voortgezet onderwijs* (hoofdstuk 30, pp. 407–422). Boom Uitgevers.
- Themagroep AI -Toetsing van HAN leernetwerk Toetsing, 2024. *Risicoanalyse Toetsvormen en AI*. Nijmegen/Arnhem: HAN.
- Van Berkel, H., Bax, A., & Joosten-ten Brinke, D. (2014). *Toetsen in het hoger onderwijs* (3e, geheel herziene druk). Bohn Stafleu van Loghum.

Bijlage 1 – Leden werkgroepen

Expertgroep

De Expertgroep is een groep met een diversiteit aan expertise, geografie, schooltype/ vertegenwoordiging op het gebied van burgerschapsonderwijs. De Expertgroep bestaat uit de volgende leden:

Voorzitter	Margot Mol	Coöperatie Examens MBO	Toetsdeskundige en taalkundige
Secretaris	Rosalie Laarhuis	Coöperatie Examens MBO	Onderwijskundige
Lid	Khalid Bakhallakh	ROC van Amsterdam	Docent en projectleider burgerschap
Lid	Bart Dekker	Cito	Voormalig Projectleider burgerschap ROC Nijmegen, nu beleidsadviseur strategie, beleid en vernieuwing Cito
Lid	Susan Megens	VISTA College	Onderwijskundig leider
Lid	Wouter van der Horst	Eigenaar We share culture	Practor Mediawijsheid & Burgerschap
Lid	Mathijs de Jong	Firda	Beleidsadviseur Brede Persoonsovorming en Talentontwikkeling
Lid	Menno Keij	Summa College	Docent Burgerschap en examencommissielid

Klankbordgroep

De Klankbordgroepleden zijn betrokken bij het vak burgerschap in het mbo als beleidsmedewerker, coördinator, docent of onderzoeker. De Klankbordgroep bestaat uit de volgende leden:

Lid	Leanne van Beek	MBO Raad	Projectleider Kennispunt Onderwijs & Examinering
Lid	Remmert Daas	Universiteit van Amsterdam	Universitair docent
Lid	Erna van Ophem	BVMBO, Talland College	Bestuurslid, docent Economische Vakken en Burgerschap
Lid	Ricardo Wijngaarde	Talland College	Docent Burgerschap

Bijlage 2 – Toetsmatrijzen

In dit hoofdstuk zijn de toetsmatrijzen van het Instellingsexamen Burgerschap opgenomen. De toetsmatrijzen geven inzicht in de opbouw van het kennisexamen en de portfolio-examens per thema en examendoel.

Voor het kennisexamen wordt per examendoel minimaal één en maximaal twee vragen opgenomen. Per thema worden 6 tot 7 vragen gesteld, wat resulteert in een totaal van 24 tot 28 vragen. Per vraag kunnen één of twee punten worden behaald. Ieder thema omvat in totaal 8 punten, waarmee per examen 32 punten te behalen zijn. De verdeling van de vragen en punten over de examendoelen kan per variant verschillen, binnen de kaders van de toetsmatrijs. De taxonomie van de vragen wordt vastgesteld bij de constructie van de toetsvragen.

Voor het portfolio-examen maakt de student één opdracht per thema en daarmee in totaal vier opdrachten. De taxonomie van de opdrachten wordt ingevuld bij de constructie ervan. Voor het portfolio-examen vaardigheden zijn per opdracht 9 punten te behalen. Voor het geïntegreerde portfolio-examen kennis en vaardigheden zijn dit 12 punten per opdracht.

Toetsmatrijs kennisexamen

Thema	Aantal vragen	Aantal punten
A	6-7	8
B	6-7	8
C	6-7	8
D	6-7	8
Totaal	24-28	32

Richtlijnen

- Per doelzin wordt minimaal één vraag opgenomen.
- Per vraag kunnen één of twee punten worden behaald.
- Per thema zijn 8 punten te behalen; per examen in totaal 32 punten.
- Per examen worden maximaal vier audiofragmenten opgenomen, met maximaal twee audiofragmenten per thema.

Toetsmatrijs portfolio-examen vaardigheden

Thema	Aantal opdrachten	Aantal punten
A	1	9
B	1	9
C	1	9
D	1	9
Totaal	4	36

Toetsmatrijs portfolio-examen kennis & vaardigheden

Thema	Aantal opdrachten	Aantal punten
A	1	12
B	1	12
C	1	12
D	1	12
Totaal	4	48

Bijlage 3 – Visie van de Coöperatie op AI in relatie tot de instellingsexamens in het mbo

Van: Coöperatie Examens MBO
 Betreft: Visie op AI bij Instellingsexamens
 Datum: September 2025

Visie op AI bij Instellingsexamens Coöperatie

Binnen de Coöperatie Examens MBO zien we kunstmatige intelligentie (AI) als een ontwikkeling die onze missie – het ontwikkelen en afnemen van betrouwbare, valide en veilige digitale examens – kan versterken. We zetten AI in waar dit kwaliteit, efficiëntie en toegankelijkheid verhoogt, altijd met menselijke expertise én menselijke controle achteraf. Voor studenten geldt dat wij AI willen benaderen vanuit vertrouwen en openheid, niet vanuit wantrouwen en controle (Last & Schildkamp, 2025). AI is immers al onderdeel van de maatschappij en zal door studenten gebruikt blijven worden. Gezien de snelheid waarmee AI zich ontwikkelt, zal een evaluatie van deze visie relatief snel plaatsvinden.

In dit visiestuk beschrijven we achtereenvolgens:

- onze algemene visie op AI, met aandacht voor de AI-act en AI in examenontwikkeling;
- de toepassing van AI bij de rekenexamens van de Coöperatie, vooral gericht op beoordeling;
- de toepassing van AI bij de instellingsexamens burgerschap, gericht op gebruik door studenten en risico's op fraude.

Algemeen

De AI-act bij de Coöperatie Examens MBO

Wij zetten AI verantwoord in bij het beoordelen van examens. Daarbij erkennen we de risico's en vinden we het belangrijk dat collega's die met AI werken AI-geletterd zijn, zodat zij kunnen meedenken over gebruik, beoordeling en ethiek. De AI-act (regelgevend juridisch kader voor de regulering van AI) is daarbij het uitgangspunt van al ons handelen.

AI wordt zoveel mogelijk geïntegreerd in bestaande processen. De AI-act stelt bijvoorbeeld eisen aan dataveiligheid. Examenvragen mogen niet uitlekken en persoonsgegevens worden altijd beschermd (Beekman, Draaijer, Beckers, Schagen & Hofman, 2025). We koppelen resultaten los van persoonsgegevens en werken uitsluitend met betaalde AI-versies om misbruik van data te voorkomen.

Gedragscode AI

Naast de AI-act onderschrijven wij de landelijke Gedragscode AI voor medewerkers (Kennispunt MBO Onderwijs en Examinering et al., 2025). Deze sluit grotendeels aan bij de AI-act maar vertaalt de kaders naar de onderwijspraktijk. Hierin staan onder meer deskundigheid, privacy, transparantie en authenticiteit centraal. Ook wordt benadrukt dat AI niet zelfstandig mag opereren: menselijke controle en interventie blijven noodzakelijk (Sillberg et al., 2024).

Daarnaast is er een Gedragscode voor studenten en scholen (Kennispunt MBO Onderwijs en Examinering et al., 2025). Ook hier draait het om transparantie, verantwoording en authenticiteit.

Studenten zijn zelf verantwoordelijk voor wat zij opleveren. Zij moeten wel expliciet gewezen worden op hun verantwoordelijkheid hierin. De examencommissie is wettelijk gezien eindverantwoordelijk voor

de examinering. Zij hebben het laatste woord. Wij, als examenleverancier, hebben wel de plicht om aan te geven hoe de examens inclusief eventuele hulpmiddelen zijn bedoeld.

Samenvatting uitgangspunten algemeen

Om AI verantwoord te gebruiken binnen examenontwikkeling hanteren wij de volgende uitgangspunten:

- Juridisch en ethisch fundament: al onze keuzes zijn gebaseerd op de AI-act en de landelijke gedragscode AI.
- Menselijke regie: AI ondersteunt, maar de mens blijft eindverantwoordelijk.
- AI-geletterdheid: medewerkers die met AI werken beschikken over voldoende kennis om risico's, mogelijkheden en ethische afwegingen te beoordelen.
- Transparantie: we leggen vast welke systemen worden ingezet, hoe zij functioneren en wie verantwoordelijk is. Processen zijn navolgbaar en toetsbaar.
- Dataveiligheid: persoonsgegevens en examengegevens worden strikt beschermd; gebruik van AI vindt plaats binnen beveiligde en betaalde omgevingen en persoonsgegevens worden niet herleidbaar aan AI blootgesteld.
- Organisatie en borging: de AI-officer is verantwoordelijk voor architectuur, kennis en naleving. Met behulp van checklists en periodieke audits borgen we dat AI-toepassingen veilig, uitlegbaar en rechtmatig blijven.

Rekenen

AI-bestendige examens

Onze rekenexamens zijn momenteel AI-bestendig. Ze worden afgenomen in een beveiligde omgeving, onder toezicht van een surveillant, zodat kennis en vaardigheden aantoonbaar door de student zelf worden getoond (Schildkamp & Last, 2025). AI-gebruik door studenten is uitgesloten en controleerbaar. Examendoelen worden hiermee behaald, maar we blijven alert op technologische ontwikkelingen die dit kunnen beïnvloeden.

AI in de beoordeling van rekenexamens

AI biedt kansen voor het nakijken van rekenexamens. Tests laten zien dat dit tijd bespaart en de consistentie verhoogt (Tuma et al., 2024). Toch blijft de menselijke beoordelaar eindverantwoordelijk. Cijfers vaststellen, tweede correcties en complexe casussen blijven in handen van experts (SURF & Npuls, 2025).

Een goede prompt is essentieel. We gebruiken het PREPARE-raamwerk (Fitzpatrick, 2023) om prompts te ontwikkelen en te toetsen, zodat AI betrouwbaar kan beoordelen.

Examenbeoordelingen met AI vallen onder hoog risico (SURF & Npuls, 2024). Dit betekent dat we moeten voldoen aan strenge eisen. Transparantie is hierbij cruciaal: we registreren welke AI-systemen we gebruiken, wie ermee werkt en welke risico's en impact dit heeft (SURF & Npuls, 2024). Periodieke checks en interventies horen daarbij. We maken gebruik van een checklist voor AI in examinering en hebben een AI-officer aangewezen die verantwoordelijk is voor architectuur en kennis. Processen zijn duidelijk vastgelegd en navolgbaar; systemen moeten uitlegbaar zijn en inzicht geven in hoe besluiten tot stand komen.

Daarnaast letten we op beoordelaarseffecten. Bias en hallucinatie zijn risico's. Bij AI-gebruik analyseren we welke risico's spelen en hoe we die kunnen verminderen, zoals interbeoordelaarsovereenstemming (tussen mens en AI), het aanscherpen van procedures en de prompt.

Omdat AI-modellen en toepassingen zich snel ontwikkelen, evalueren we elke drie maanden of we nog het juiste model gebruiken en of prompts voldoende werken. Ook testen we structureel of studenten de prompt niet kunnen beïnvloeden, bijvoorbeeld door een eigen instructie in hun antwoord te verwerken.

Rekenportfolio

Naast examens heeft de Coöperatie een rekenportfolio ontwikkeld, waarin studenten met praktijkbewijzen aantonen dat zij kunnen rekenen. Deze vorm is minder controleerbaar en dus niet vanzelfsprekend AI-bestendig. Authenticiteit en verificatie zijn daarom essentieel. We sluiten hierbij aan bij de richtlijnen die we voor burgerschap hebben ontwikkeld.

AI in formatieve toetsen

Hoewel hier nu geen prioriteit ligt, zien we kansen om AI in te zetten bij proefexamens en adaptief toetsen. AI kan studenten snel feedback geven en toetsen afstemmen op hun niveau. Dit vraagt echter nog aanzienlijke technische aanpassingen en investeringen.

Samenvatting uitgangspunten AI bij Rekenen

- AI-bestendig: examens worden afgenomen in beveiligde omgevingen; studenten kunnen geen AI gebruiken.
- Verantwoord beoordelen: AI kan ondersteunen bij nakijken, maar de mens blijft verantwoordelijk.
- Kwaliteit door goede prompts: we gebruiken het PREPARE-raamwerk om AI-instructies zorgvuldig te formuleren en te testen.
- Bias en eerlijkheid: we onderzoeken en beperken beoordelaarseffecten en discriminatie, zowel bij AI als bij menselijke beoordeling.
- Monitoring en bijstelling: elke drie maanden evalueren we het AI-model, de werking van prompts en mogelijke kwetsbaarheden.
- Formatieve toetsen: AI biedt kansen voor feedback en adaptief toetsen, maar dit heeft nu geen prioriteit.
- Fraudegevoeligheid: bij portfolio-examens staat authenticiteit centraal; AI kan niet worden uitgesloten, daarom zijn bewijs en verificatie nodig.

Burgerschap

Visie op AI bij burgerschapsexamens

Bij burgerschap gebruiken scholen zowel portfolio-examens als kennisexamens. Dat vraagt om een andere benadering dan bij rekenen.

Het kennisexamen is AI-bestendig: afname gebeurt in een beveiligde omgeving met gesloten vragen die automatisch nagekeken kunnen worden.

Het portfolio-examen vraagt om meer aandacht voor AI. Studenten werken zelfstandig en de kans op ongewenste AI-hulp is groot (Themagroep AI - Toetsing van HAN leernetwerk Toetsing, 2024). Omdat AI een onderdeel van de maatschappij is, kiezen we niet voor verbieden maar voor omarmen en sturen. We formuleren leerdoelen en opdrachten waar mogelijk zo dat AI-gebruik óf bewust is toegestaan óf beperkt invloed heeft (Last & Sprakel, 2023).

Op dit moment speelt AI nog geen rol bij het beoordelen van portfolio's. Beoordeling ligt bij de scholen zelf, al kan AI in de toekomst hierbij mogelijk ondersteunen.

Authentieke opdrachten en hogere cognitieve vaardigheden

Portfolio-opdrachten worden ontwikkeld om aan te sluiten bij de leefwereld van studenten en hen uit te dagen in kritisch denken, analyseren en evalueren. Deze vaardigheden zijn minder eenvoudig aan AI uit te besteden (Schober, 2025). We zetten ze in om diepgang en validiteit te bereiken, niet enkel om AI te slim af te zijn (Baartman & Gulikers, 2011).

Toetsen wat je wilt toetsen (omdenken)

AI dwingt ons kritisch te kijken naar leerdoelen en toetsvormen. We willen zeker weten dat we toetsen wat we willen toetsen, en onderzoeken of AI passend is bij leerproces en resultaat (Chan & Colloton, 2024). We sluiten aan bij de **two-lane approach** (Beekman, Draaijer, Beckers, Schagen & Hofman, 2025): AI-gebruik wordt uitgesloten waar nodig, en geïntegreerd waar mogelijk. Opdrachten worden ook getest met AI om te bepalen of aanpassingen nodig zijn.

Maatregelen en verificatie

Authenticiteit in portfolio's kan worden vastgesteld via meerdere routes, zoals:

- studenten tonen aan wat door henzelf en wat door AI is gedaan bijvoorbeeld door prompts of reflecties te delen (Swanenburg, Mol & Gulikers, 2025);
- verificatiegesprekken die fraude kunnen uitsluiten (Inspectie van het onderwijs, 2016);
- presentaties over proces en eindresultaat, primair bedoeld voor inzicht en verificatie;
- tussentijdse feedbackmomenten om zicht te houden op het proces;
- bewijsstukken verzameld tijdens het proces (documenten, foto's, verklaringen).

Samenvatting uitgangspunten AI bij burgerschap

- Twee soorten examens: kennisexamens zijn AI-bestendig (gesloten vragen, beveiligde omgeving); portfolio-examens vragen om duidelijke richtlijnen over AI-gebruik door studenten.
- Ontwikkeling: leerdoelen en opdrachten worden zo ontwikkeld dat AI-gebruik óf expliciet is toegestaan óf beperkt invloed heeft. Kernvraag: toetsen we wat we willen toetsen?
- Authenticiteit en verificatie: studenten tonen eigen werk aan via reflecties, gesprekken, presentaties of aanvullend bewijs.
- Transparantie: studenten zijn verantwoordelijk om aan te geven wat door henzelf en wat door AI is gedaan.
- Beoordelen: AI speelt geen rol bij het beoordelen van portfolio-opdrachten.

AI Logboek

Naam student:

Opdrachttitel:

AI-tool + versie	Prompt Wat heb je AI gevraagd?	Uitkomst Wat was het antwoord van AI?	Aanpassingen Wat heb je met het antwoord gedaan?
Hoofdopdracht			
Theorieopdracht (indien van toepassing)			
Reflectie			

Verklaring van echtheid:

	Ja/nee
Ik verklaar dat ik AI alleen heb gebruikt voor bovenstaande taken.	
Ik heb alle teksten in mijn portfolio zelf gelezen en gecheckt op waarheid.	
De situaties die ik heb beschreven zijn echt gebeurd.	

AI Logboek

Naam student:

Opdrachttitel: Verschil en gelijkwaardigheid

AI-tool + versie	Prompt Wat heb je AI gevraagd?	Uitkomst Wat was het antwoord van AI?	Aanpassingen Wat heb je met het antwoord gedaan?
Hoofdpdracht			
Chat GPT 5.1	Hoi Chat, kan je me helpen met het beantwoorden van de volgende vraag? Het gaat over een situatie waarbij studenten het er op school niet mee eens zijn dat er wel kerst wordt gevierd maar geen feestdagen uit andere culturen/geloven. a Waarom is er in jouw gekozen situatie spanning tussen pluriformiteit en gelijkwaardigheid? Leg je antwoord uit.	In deze situatie is er spanning omdat pluriformiteit betekent dat verschillende culturen en geloven zichtbaar en erkend worden, terwijl gelijkwaardigheid betekent dat iedereen gelijk behandeld wordt. De school viert wel kerst, wat hoort bij één culturele en religieuze traditie. Studenten met een andere culturele of religieuze achtergrond kunnen het gevoel krijgen dat hun feestdagen minder belangrijk zijn. Daardoor voelen zij zich niet gelijkwaardig behandeld.	Gevraagd of Chat het makkelijker wil uitleggen – zie hieronder.
	Kan je het antwoord makkelijker uitleggen?	Er is spanning omdat pluriformiteit betekent dat verschillende culturen en geloven aandacht krijgen, en gelijkwaardigheid betekent dat iedereen even belangrijk wordt	Antwoord gelezen en in eigen woorden neergezet.

		behandeld. Op school wordt wel kerst gevierd, maar geen feestdagen van andere culturen of geloven. Daardoor kunnen sommige studenten het gevoel krijgen dat hun cultuur of geloof minder telt. De school behandelt niet iedereen hetzelfde, en dat zorgt voor spanning.	
Theorieopdracht (indien van toepassing)			
Reflectie			

Verklaring van echtheid:

	Ja/nee
Ik verklaar dat ik Al alleen heb gebruikt voor bovenstaande taken.	
Ik heb alle teksten in mijn portfolio zelf gelezen en gecheckt op waarheid.	
De situaties die ik heb beschreven zijn echt gebeurd.	

Baartman, L. K. J., & Gulikers, J. T. M. (2011). *Ontwerpcriteria voor toetsing van competenties*.

In G. J. van den Berg, R. F. Meijers, & L. C. Wesselink (Red.), *Meesterlijk meten: ontwerpen van competentiegerichte toetsen in het (v)mbo* (pp. 125–140). Kluwer.

Beekman, K., Draaijer, S., Beckers, J., Schagen, E., & Hofman, I. (2025). *Visie op toetsing en examinering in het tijdperk van AI*. Utrecht. Npuls.

Chan, C.K.Y.R., & Colloton, T. (2004). *Generative AI in Higher education: the ChatGPT effect*. Taylor & Francis.

Fitzpatrick, D. (2023, December 27). A new prompt for better results [E-mailnieuwsbrief]. *The Sunday AI Educator*. Geraadpleegd op 2 juli 2025, via <https://preview.mailerlite.io/preview/282063/emails/104000432553068105>

Inspectie van het Onderwijs. (2016). *Examinering in de reële beroepscontext: Oplossingsrichtingen voor gesignaleerde problemen en dilemma's*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs. Kennispunt MBO Onderwijs & Examinering, MBO Digitaal, SURF, Npuls, & Netwerk Examencommissies MBO. (2025). **Gebruik van AI bij toetsing en examinering in het mbo – landelijke richtlijn als vertrekpunt** [Richtlijn]. Geraadpleegd op 2 juli 2025, van <https://onderwijsenexaminering.nl/publicaties/gebruik-van-ai-bij-toetsing-en-examinering-in-het-mbo-landelijke-richtlijn-als-vertrekpunt/>

Last, B., & Schildkamp, K. (2025). AI en toetsing. In T. van Schilt-Mol, K. Beekman, D. Joosten-ten Brinke, K. Schildkamp, J. Gulikers, D. Hopster-den Otter, H. van Berkel, & A. Bax (Red.), *Toetsen in het voortgezet onderwijs* (hoofdstuk 23, pp. 305–316). Boom.

Last, B., & Sprakel, T. (2023). *Chatten met Napoleon: Werken met generatieve AI in het onderwijs* (2de ed.). Boom.

Schober, R. (2025). *Introducing the BLOOM-AI Framework: A pedagogical model designed to guide the integration of artificial intelligence into higher education*. [White paper]. Geraadpleegd op 1 juli 2025 van <https://www.randalschober.com/The-Bloom-AI-Framework-White-Paper-by-Dr-Randal-Schober.pdf>

Sillberg, C., de Cerqueira, J. S., Sillberg, P., & Abrahamsson, P. (2024). *The EU AI Act is a good start but falls short*. arXiv. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2411.08535>

Surf & Npuls. (2025). *AI Act in het kort*. Geraadpleegd op 26 juni 2025 van <https://npuls.nl/kennisbank/ai-act-inleiding-en-uitleg-over-de-ai-verordening/>

Swanenberg, A. P. M., Mol, A., & Gulikers, J. (2025). *Toetsen met portfolio's*. In T. van Schilt-Mol, K. Beekman, D. Joosten-ten Brinke, K. Schildkamp, J. Gulikers, D. Hopster-den Otter, H. van Berkel, & A. Bax (Red.), *Toetsen in het voortgezet onderwijs* (hoofdstuk 30, pp. 407–422). Boom Uitgevers. Themagroep AI -Toetsing van HAN leernetwerk Toetsing, 2024. Risicoanalyse Toetsvormen en AI. Nijmegen/Arnhem: HAN.

Tuma, F., Wuttig, A., Möller, M., Zöller, T., Zakhvatkin, M., Sommerfeldt, H., & Schütt, S. (2024). *Beyond human subjectivity and error: A novel AI grading system*. arXiv.

Bijlage 4 – Examendoelen

Examendoelen kennisexamen

A1.1	De student herkent zichtbare en onzichtbare verschillen tussen personen en groepen en de rol van pluraliteit in beroep en samenleving.
A1.2	De student wijst situaties aan waarin rechten, vrijheden en gelijke behandeling tegen elkaar moeten worden afgewogen om gelijkwaardigheid te waarborgen.
A1.3	De student benoemt de rol van de democratische rechtsstaat, grondrechten, mensenrechten, internationale verdragen, internationale organisaties en wet- en regelgeving bij het waarborgen van pluraliteit, gelijkwaardigheid en het begrenzen van vrijheid.
A2.1	De student herkent processen van in- en uitsluiting en de rol van groepsvorming, identiteitsvorming, stereotypering, vooroordelen, wij-zij-denken en discriminatie daarin.
A2.2	De student wijst de gevolgen van in- en uitsluiting, discriminatie en vooroordelen voor participatiemogelijkheden, gelijkwaardigheid en sociale ongelijkheid van personen en groepen aan.
A3.1	De student herkent maatschappelijke ontwikkelingen die bijdragen aan spanningen tussen vrijheid en gelijkheid in de samenleving en het beroepsleven.
A3.2	De student benoemt hoe mensen, organisaties en andere groepen maatschappelijke ontwikkelingen kunnen beïnvloeden en welke rol democratische besluitvorming en rechten spelen bij het afwegen van vrijheid en gelijkheid.
A4.1	De student herkent situaties waarin vrijheid en gelijkheid op gespannen voet staan en waarin gelijkwaardigheid vanuit verschillende perspectieven wordt beoordeeld.
A4.2	De student benoemt hoe communicatie, empathie, probleemoplossing en samenwerking kunnen bijdragen aan het omgaan met spanningen tussen vrijheid en gelijkheid en aan het vinden van oplossingen waarin gelijkwaardigheid een belangrijk uitgangspunt is.
A5.1	De student herkent dat mensen vanuit verschillende achtergronden, waarden en overtuigingen uiteenlopende perspectieven en standpunten kunnen innemen over vraagstukken waarin vrijheid en gelijkheid op gespannen voet staan.
A5.2	De student benoemt mogelijkheden waarop personen, groepen en organisaties kunnen bijdragen aan gelijkwaardigheid en de rol van democratische en rechtsstatelijke principes daarbij.
B1.1	De student classificeert individuele en collectieve belangen van mensen, dieren en natuur in maatschappelijke vraagstukken.
B1.2	De student herkent de invloed van visies, idealen, waarden en besluitvormingsprocedures op belangenafwegingen bij maatschappelijke vraagstukken.
B1.3	De student wijst spanningen tussen individuele en collectieve belangen en de gevolgen van belangenafwegingen aan.
B2.1	De student classificeert typen regels, de bronnen waaruit deze voortkomen en de juridische, morele, politieke en maatschappelijke kaders die richting geven aan de omgang met spanningen tussen individuele en collectieve belangen.
B2.2	De student herkent hoe overheden, organisaties en gemeenschappen door middel van regels invloed uitoefenen op solidariteit, individuele en collectieve vrijheid en de behartiging van collectieve belangen.
B2.3	De student benoemt de rol van regels bij het beschermen van collectieve belangen en de uitdagingen van de naleving van regels op bovennationaal niveau.

B3.1	De student herkent maatschappelijke ontwikkelingen, internationale samenwerking en internationale conflicten die van invloed zijn op het evenwicht tussen individuele en collectieve belangen.
B3.2	De student benoemt in een concreet voorbeeld manieren waarop burgers, belangengroepen, overheden, bedrijven en andere organisaties invloed kunnen uitoefenen op maatschappelijke ontwikkelingen en belangenafwegingen en de waarden en overwegingen die daarbij een rol spelen.
B4.1	De student classificeert juridische, politieke, economische en morele perspectieven op spanningen tussen individuele en collectieve belangen.
B4.2	De student benoemt kenmerken en toepassingen van de vaardigheden overtuigen, onderhandelen, beïnvloeden, besluiten en samenwerken.
B5.1	De student herkent dat mensen en groepen vanuit verschillende perspectieven, behoeften, belangen en morele overwegingen uiteenlopende standpunten kunnen innemen over vraagstukken waarin individuele en collectieve belangen met elkaar op gespannen voet staan.
B5.2	De student herkent dat persoonlijke achtergronden, waarden en overtuigingen van invloed zijn op de manier waarop mensen individuele en collectieve belangen afwegen en standpunten innemen.
B5.3	De student benoemt mogelijkheden waarop individuen, groepen, organisaties en de samenleving kunnen bijdragen aan solidariteitsvraagstukken en de democratische en rechtsstatelijke kaders waarbinnen dit plaatsvindt.
C1.1	De student classificeert kenmerken van verschillende maatschappijvisies, waaronder mensbeelden, waarden, normen en ideeën voor oplossingen van maatschappelijke vraagstukken.
C1.2	De student herkent hoe maatschappijvisies zichtbaar zijn in verschillende maatschappelijke contexten, zoals wetgeving, beleid, beroep, politieke opvattingen of leefstijlen, en welke maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen daardoor meer of minder nadruk krijgen.
C2.1	De student herkent maatschappelijke vraagstukken in de samenleving en de beroepspraktijk en hoe deze door personen, groepen of organisaties op de agenda worden geplaatst.
C2.2	De student herkent hoe beleid, regelgeving en acties bedoeld zijn om bij te dragen aan (deel)oplossingen van maatschappelijke vraagstukken en de beoogde effecten en mogelijke neveneffecten daarvan.
C3.1	De student herkent hoe maatschappelijke ontwikkelingen maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen beïnvloeden en hoe mensen, groepen en organisaties invloed uitoefenen op deze ontwikkelingen.
C3.2	De student classificeert formele en informele maatschappelijke ordeningen in verschillende maatschappelijke contexten.
C4.1	De student herkent dat verschillende maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen kunnen leiden tot uiteenlopende perspectieven op maatschappelijke vraagstukken en tot overeenkomsten, verschillen of botsingen tussen maatschappijvisies.
C4.2	De student benoemt kenmerken en toepassingen van communiceren, overtuigen en samenwerken bij het verkennen, ontwikkelen en onderbouwen van oplossingsrichtingen voor maatschappelijke vraagstukken.

C5.1	De student herkent dat maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen verschillende gevolgen kunnen hebben voor mensen en groepen en dat verschillen in achtergrond, waarden en overtuigingen kunnen leiden tot verschillende perspectieven en standpunten.
C5.2	De student benoemt mogelijkheden waarop mensen binnen en buiten hun beroep kunnen bijdragen aan het vormgeven van de samenleving en de rol van democratische en rechtsstatelijke principes daarbij.
D1.1	De student classificeert vormen van (mede)zeggenschap en besluitvorming op basis van kenmerken, machtsverhoudingen, belangen en de voor- en nadelen ervan.
D1.2	De student herkent argumenten voor en tegen democratische, rechtsstatelijke en andere vormen van (mede)zeggenschap, besluitvorming en machtsuitoefening.
D2.1	De student herkent de invloed van machtsbronnen op de toegang van personen, groepen en organisaties tot (mede)zeggenschap en besluitvorming.
D2.2	De student benoemt democratische en rechtsstatelijke principes die macht begrenzen en rechten en vrijheden beschermen.
D3.1	De student herkent de invloed van maatschappelijke ontwikkelingen op vormen van macht en besluitvorming en de rol van mensen, groepen en organisaties daarbij.
D3.2	De student herkent hoe democratische en rechtsstatelijke principes zichtbaar zijn in vormen van macht en besluitvorming.
D4.1	De student herkent hoe macht en besluitvorming zichtbaar zijn in verschillende contexten en welke invloed machtsbronnen hebben op de mogelijkheden van personen en groepen om invloed uit te oefenen.
D4.2	De student benoemt de bijdrage van samenwerken, onderhandelen, overtuigen en besluiten aan het gezamenlijk verkennen, ontwikkelen en onderbouwen van oplossingsrichtingen voor vraagstukken waarin macht en besluitvorming een rol spelen.
D5.1	De student herkent dat besluitvorming en machtsuitoefening kunnen leiden tot verschillende perspectieven en dilemma's en dat persoonlijke waarden, overtuigingen en achtergronden van invloed zijn op handelingsmogelijkheden en standpunten.
D5.2	De student benoemt mogelijkheden waarop mensen invloed kunnen uitoefenen op besluitvorming en de rol van democratische en rechtsstatelijke principes daarbij.

Examendoelen portfolio-examen

	Kennisdoel	Vaardigheidsdoel
A1.1	De student beschrijft verschillende zichtbare en onzichtbare verschillen tussen personen en groepen en legt uit hoe deze verschillen een rol spelen in beroep en samenleving en waarom pluraliteit ruimte biedt aan verschillende personen, groepen en opvattingen.	De student onderzoekt verschillen tussen personen en groepen in situaties uit beroep en samenleving, vergelijkt verschillende perspectieven op deze verschillen en reflecteert op de betekenis van pluraliteit voor de omgang met anderen.
A1.2	De student legt uit hoe vrijheid, gelijkwaardigheid en het gelijkheidsbeginsel met elkaar samenhangen en beschrijft dat rechten, vrijheden en gelijke behandeling in sommige situaties tegen elkaar moeten worden afgewogen om gelijkwaardigheid te waarborgen.	De student analyseert situaties waarin vrijheid, gelijkwaardigheid en gelijke behandeling op gespannen voet staan, onderbouwt vanuit verschillende perspectieven welke afwegingen daarbij een rol spelen en reflecteert op de gevolgen van gemaakte keuzes voor zichzelf en anderen.
A1.3	De student beschrijft hoe de democratische rechtsstaat, grondrechten, mensenrechten, internationale verdragen en internationale organisaties bijdragen aan het waarborgen van pluraliteit en gelijkwaardigheid en legt uit hoe wet- en regelgeving grenzen kunnen stellen aan vrijheid.	De student onderzoekt maatschappelijke situaties waarin de democratische rechtsstaat, grondrechten en mensenrechten een rol spelen, onderbouwt hoe deze bijdragen aan het waarborgen van pluraliteit en gelijkwaardigheid én aan het begrenzen van vrijheid en reflecteert op de betekenis hiervan voor zichzelf, anderen en de samenleving.
A2.1	De student beschrijft hoe ervaren verschillen tussen personen en groepen kunnen leiden tot processen van in- en uitsluiting, legt uit welke rol groepsvorming, identiteitsvorming, stereotypering, vooroordelen, wij-zij-denken en discriminatie daarin kunnen spelen en beschrijft dat in- en uitsluiting ook een functie kunnen hebben voor sociale verbinding en solidariteit.	De student analyseert situaties waarin ervaren verschillen tussen personen en groepen leiden tot in- of uitsluiting, onderbouwt welke mechanismen daarbij een rol spelen en reflecteert op de invloed van groepsvorming, stereotypering, vooroordelen en discriminatie op de omgang tussen mensen.
A2.2	De student legt uit hoe in- en uitsluiting, discriminatie en vooroordelen van invloed kunnen zijn op participatiemogelijkheden, gelijkwaardigheid en sociale ongelijkheid van personen en groepen.	De student onderzoekt situaties waarin in- en uitsluiting of discriminatie een rol spelen, analyseert de gevolgen hiervan voor personen en groepen en reflecteert op de invloed van vooroordelen en stereotypen op gelijkwaardigheid, participatie en sociale ongelijkheid.

A3.1	De student beschrijft hoe verschillende maatschappelijke ontwikkelingen bijdragen aan spanningen tussen vrijheid en gelijkheid en welke invloed deze hebben op maatschappelijke vraagstukken in de samenleving en het beroepsleven.	De student analyseert een maatschappelijk of beroepsgericht vraagstuk, legt verbanden met verschillende maatschappelijke ontwikkelingen en onderbouwt hoe deze ontwikkelingen bijdragen aan spanningen tussen vrijheid en gelijkheid.
A3.2	De student legt uit hoe mensen, organisaties en andere groepen maatschappelijke ontwikkelingen kunnen beïnvloeden en beschrijft welke rol democratische besluitvorming en rechten spelen bij het afwegen van vrijheid en gelijkheid.	De student onderzoekt hoe mensen, organisaties of groepen invloed uitoefenen op maatschappelijke ontwikkelingen, analyseert welke rol democratische besluitvorming en rechten daarbij spelen en onderbouwt hoe deze invloed bijdraagt aan de afweging tussen vrijheid en gelijkheid.
A4.1	De student beschrijft hoe spanningen tussen vrijheid en gelijkheid zichtbaar kunnen worden in verschillende contexten en hoe gelijkwaardigheid daarbij als uitgangspunt kan dienen, en beschrijft waarom hierover verschillende perspectieven, waarden en overtuigingen kunnen bestaan.	De student gaat in gesprek met anderen over ervaringen en situaties waarin vrijheid en gelijkheid op gespannen voet staan, vergelijkt verschillende perspectieven, legt verbanden met vergelijkbare situaties in de samenleving en de beroepspraktijk en reflecteert op de invloed van de eigen houding, waarden en overtuigingen op het eigen handelen en op de mate waarin gelijkwaardigheid daarbij leidend is.
A4.2	De student beschrijft hoe communicatie, empathie, probleemoplossing en samenwerking kunnen bijdragen aan het omgaan met spanningen tussen vrijheid en gelijkheid en aan het vinden van oplossingen waarin gelijkwaardigheid een belangrijk uitgangspunt is.	De student werkt samen aan een activiteit of oplossing voor een situatie waarin spanningen bestaan tussen vrijheid en gelijkheid, past vaardigheden zoals communicatie, empathie, probleemoplossing en samenwerking toe en reflecteert op de bijdrage van het eigen handelen aan het bespreekbaar maken van de spanning en de gekozen oplossing.
A5.1	De student beschrijft dat mensen vanuit verschillende achtergronden, waarden en overtuigingen uiteenlopende perspectieven en standpunten kunnen innemen over vraagstukken waarin vrijheid en gelijkheid op gespannen voet staan.	De student onderzoekt verschillende perspectieven op een vraagstuk waarin vrijheid en gelijkheid op gespannen voet staan, beargumenteert een eigen standpunt bij het zoeken naar een evenwicht tussen vrijheid en gelijkheid en reflecteert op de invloed van de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen op dit standpunt.
A5.2	De student legt uit welke mogelijkheden personen, groepen en organisaties hebben om bij te dragen aan gelijkwaardigheid en beschrijft hoe democratische en rechtsstatelijke principes richting geven aan standpunten, keuzes en handelen.	De student onderzoekt handelingsmogelijkheden om bij te dragen aan gelijkwaardigheid, maakt beargumenteerde keuzes en onderbouwt hoe deze passen binnen democratische en rechtsstatelijke principes

B1.1	De student beschrijft welke individuele en collectieve belangen van mensen, dieren en natuur in maatschappelijke vraagstukken een rol kunnen spelen en legt uit hoe verschillen tussen deze belangen kunnen leiden tot spanningen.	De student onderzoekt een maatschappelijk vraagstuk, brengt de verschillende individuele en collectieve belangen van betrokkenen in kaart en onderbouwt hoe deze belangen kunnen leiden tot spanningen en hoe personen of groepen deze belangen behartigen.
B1.2	De student legt uit hoe visies, idealen, waarden en besluitvormingsprocedures van invloed zijn op belangenafwegingen en beschrijft hoe verschillen hierin kunnen leiden tot spanningen en debat over welke individuele en collectieve belangen moeten meewegen.	De student analyseert een maatschappelijk vraagstuk vanuit verschillende visies, idealen en waarden, vergelijkt de daarbij behorende belangenafwegingen en onderbouwt hoe deze kunnen leiden tot spanningen tussen individuele en collectieve belangen.
B1.3	De student beschrijft dat tussen individuele en collectieve belangen spanningen kunnen ontstaan en legt uit dat belangenafwegingen kunnen leiden tot dilemma's, verschillende opvattingen over rechtvaardigheid en discussie over wat als collectief belang wordt beschouwd.	De student analyseert een maatschappelijk vraagstuk waarin individuele en collectieve belangen met elkaar botsen, onderzoekt de dilemma's die hieruit voortkomen en onderbouwt waarom verschillende betrokkenen de uitkomst van belangenafwegingen als meer of minder rechtvaardig kunnen ervaren.
B2.1	De student beschrijft verschillende typen regels en de bronnen waaruit deze voortkomen en legt uit hoe juridische, morele, politieke en maatschappelijke kaders richting geven aan de manier waarop overheden en gemeenschappen omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen.	De student onderzoekt een maatschappelijk vraagstuk, analyseert welke regels en afwegingskaders overheden of gemeenschappen gebruiken bij spanningen tussen individuele en collectieve belangen en onderbouwt hoe deze van invloed zijn op gemaakte keuzes of besluitvorming.
B2.2	De student legt uit hoe overheden, organisaties en gemeenschappen door middel van regels invloed uitoefenen op solidariteit, individuele en collectieve vrijheid en de behartiging van collectieve belangen bij het omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen.	De student analyseert een maatschappelijk vraagstuk, onderzoekt hoe overheden, organisaties of gemeenschappen door middel van regels omgaan met spanningen tussen individuele en collectieve belangen en onderbouwt welke invloed dit heeft op vrijheid, solidariteit en collectieve belangen.

B2.3	De student beschrijft hoe regels kunnen bijdragen aan het beschermen van collectieve belangen door freerider-gedrag te beperken en legt uit welke uitdagingen bestaan bij de naleving van regels op bovennationaal niveau.	De student onderzoekt een situatie waarin regels worden ingezet om spanningen tussen individuele en collectieve belangen te reguleren, analyseert hoe regels freerider-gedrag kunnen beperken en welke invloed de beperkte aanwezigheid van een supranationale overheid heeft op de naleving van regels op bovennationaal niveau, en onderbouwt welke uitdagingen hierdoor ontstaan.
B3.1	De student beschrijft hoe maatschappelijke ontwikkelingen, internationale samenwerking en internationale conflicten invloed hebben op het bepalen van het evenwicht tussen individuele en collectieve belangen in de samenleving en het beroepsleven.	De student analyseert een maatschappelijk of beroepsgericht vraagstuk, legt verbanden met maatschappelijke en internationale ontwikkelingen en onderbouwt hoe deze ontwikkelingen van invloed zijn op het bepalen van het evenwicht tussen individuele en collectieve belangen.
B3.2	De student legt aan de hand van een concreet maatschappelijk voorbeeld uit hoe burgers, belangengroepen, overheden, bedrijven en andere organisaties via democratische procedures, maatschappelijke discussie of morele argumentatie invloed kunnen uitoefenen op maatschappelijke ontwikkelingen en belangenafwegingen en welke waarden en overwegingen daarbij een rol spelen.	De student onderzoekt hoe verschillende actoren invloed uitoefenen op een maatschappelijke ontwikkeling of een maatschappelijk vraagstuk, analyseert welke belangen, waarden en overwegingen daarbij een rol spelen en onderbouwt welke rol deze invloed speelt bij de afweging van individuele en collectieve belangen.
B4.1	De student beschrijft dat spanningen tussen individuele en collectieve belangen vanuit verschillende juridische, politieke, economische en morele perspectieven kunnen worden bekeken en legt uit hoe waarden, overtuigingen en belangen van invloed zijn op de beoordeling van deze spanningen en de besluitvorming daarover.	De student onderzoekt situaties waarin spanningen bestaan tussen individuele en collectieve belangen, vergelijkt verschillende juridische, politieke, economische en morele perspectieven hierop, legt verbanden met gebeurtenissen in de samenleving en de beroepspraktijk en reflecteert op de invloed van persoonlijke overtuigingen, ervaringen en waardenoriëntaties op de beoordeling van deze situaties.

B4.2	De student beschrijft de vaardigheden overtuigen, onderhandelen, beïnvloeden, besluiten en samenwerken en hun toepassing in situaties waarin individuele en collectieve belangen een rol spelen.	De student werkt samen in een situatie waarin individuele en collectieve belangen een rol spelen, past vaardigheden zoals overtuigen, onderhandelen, beïnvloeden, besluiten en samenwerken toe, legt verbanden met vergelijkbare situaties in de samenleving of beroepspraktijk en reflecteert op de bijdrage van deze vaardigheden aan het omgaan met verschillende belangen.
B5.1	De student beschrijft dat mensen en groepen vanuit verschillende perspectieven, behoeften, belangen en morele overwegingen uiteenlopende standpunten kunnen innemen over vraagstukken waarin individuele en collectieve belangen met elkaar op gespannen voet staan.	De student onderzoekt verschillende perspectieven op een vraagstuk waarin individuele en collectieve belangen met elkaar op gespannen voet staan, analyseert de behoeften en belangen achter deze perspectieven en onderzoekt hoe deze zich verhouden tot morele overwegingen en uiteenlopende standpunten.
B5.2	De student beschrijft hoe persoonlijke achtergrond, waarden en overtuigingen van invloed kunnen zijn op de manier waarop mensen belangen afwegen en standpunten innemen.	De student beargumenteert een eigen standpunt bij een vraagstuk waarin individuele en collectieve belangen met elkaar op gespannen voet staan en reflecteert op de invloed van de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen op dit standpunt.
B5.3	De student beschrijft welke mogelijkheden individuen, groepen, organisaties en de samenleving hebben om bij te dragen aan solidariteitsvraagstukken en legt uit binnen welke democratische en rechtsstatelijke kaders standpunten, keuzes en handelen tot stand komen.	De student onderzoekt handelingsmogelijkheden bij een solidariteitsvraagstuk, beargumenteert een eigen standpunt en de daarbij gemaakte keuzes en onderbouwt hoe deze zich verhouden tot democratische en rechtsstatelijke principes.
C1.1	De student beschrijft de kern van verschillende maatschappijvisies en de bijbehorende mensbeelden en legt uit hoe deze leiden tot verschillende waarden, normen en ideeën voor oplossingen van maatschappelijke vraagstukken.	De student onderzoekt een maatschappelijk vraagstuk vanuit verschillende maatschappijvisies, analyseert de onderliggende mensbeelden, waarden en normen en onderbouwt hoe deze leiden tot verschillende oplossingsrichtingen.
C1.2	De student legt uit hoe maatschappijvisies herkenbaar zijn in verschillende maatschappelijke contexten, zoals wetgeving, beleid, beroep, politieke opvattingen of leefstijlen, en hoe deze visies van invloed zijn op welke maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen meer of minder nadruk krijgen.	De student onderzoekt hoe maatschappijvisies zichtbaar zijn in een situatie uit de samenleving of beroepspraktijk, analyseert hoe maatschappijvisies zichtbaar zijn en welke maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen daardoor meer of minder nadruk krijgen.

C2.1	De student beschrijft waaraan maatschappelijke vraagstukken in de samenleving en de beroepspraktijk zijn te herkennen en legt uit hoe en door welke personen, groepen of organisaties deze op de agenda kunnen worden geplaatst.	De student onderzoekt een maatschappelijk vraagstuk in de samenleving of beroepspraktijk, analyseert hoe en door wie dit vraagstuk wordt geagendeerd en beschrijft welke personen, groepen of organisaties daarbij een rol spelen om inzicht te krijgen in hoe maatschappelijke vraagstukken op de maatschappelijke of politieke agenda komen.
C2.2	De student beschrijft hoe beleid, regelgeving en acties kunnen bijdragen aan (deel)oplossingen van maatschappelijke vraagstukken en welke beoogde effecten en mogelijke neveneffecten deze kunnen hebben.	De student analyseert hoe beleid, regelgeving of acties bijdragen aan een (deel)oplossing van een maatschappelijk vraagstuk, onderzoekt de beoogde effecten en neveneffecten hiervan en onderbouwt hoe deze zichtbaar zijn in de praktijk.
C3.1	De student beschrijft hoe verschillende maatschappelijke ontwikkelingen bijdragen aan het ontstaan en de ontwikkeling van maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen en legt uit hoe mensen, groepen en organisaties deze ontwikkelingen kunnen beïnvloeden.	De student analyseert een maatschappelijke ontwikkeling, legt verbanden met het ontstaan of de ontwikkeling van maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen en onderzoekt hoe mensen, groepen of organisaties invloed uitoefenen op deze ontwikkeling.
C3.2	De student beschrijft verschillende formele en informele maatschappelijke ordeningen en legt uit hoe maatschappelijke ontwikkelingen bijdragen aan het ontstaan, voortbestaan of veranderen van deze ordeningen in verschillende maatschappelijke contexten.	De student onderzoekt een formele of informele maatschappelijke ordening binnen een maatschappelijke context, analyseert hoe maatschappelijke ontwikkelingen daarop van invloed zijn en onderbouwt welke gevolgen deze ontwikkelingen hebben voor de maatschappelijke ordening.
C4.1	De student beschrijft hoe verschillende maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen kunnen leiden tot uiteenlopende perspectieven op maatschappelijke vraagstukken en legt uit hoe verschillen in waarden en overtuigingen kunnen leiden tot overeenkomsten, verschillen of botsingen tussen maatschappijvisies.	De student onderzoekt situaties waarin verschillende maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen een rol spelen, vergelijkt verschillende perspectieven, gaat hierover in dialoog met anderen, legt verbanden met de samenleving en de beroepspraktijk en reflecteert op de eigen waarden, overtuigingen en visie op maatschappelijke vraagstukken.
C4.2	De student legt uit hoe communiceren, overtuigen en samenwerken kunnen bijdragen aan het verkennen, ontwikkelen en onderbouwen van oplossingsrichtingen voor maatschappelijke vraagstukken waarin verschillende maatschappijvisies en maatschappelijke ordeningen een rol spelen.	De student werkt samen met anderen aan een maatschappelijk vraagstuk om gezamenlijk tot beargumenteerde oplossingsrichtingen te komen, past daarbij vaardigheden zoals communiceren, overtuigen en samenwerken toe, legt verbanden met de samenleving en de beroepspraktijk en reflecteert op de bijdrage van deze vaardigheden aan het proces en het resultaat.

C5.1	De student beschrijft hoe maatschappelijke vraagstukken en oplossingsrichtingen verschillende gevolgen kunnen hebben voor mensen en groepen en hoe verschillen in perspectieven, achtergrond, waarden en overtuigingen van invloed kunnen zijn op standpunten, ervaren verantwoordelijkheid en handelingsmogelijkheden.	De student onderzoekt verschillende perspectieven op een maatschappelijk vraagstuk, beargumenteert een eigen standpunt over mogelijke oplossingsrichtingen, verkent passende handelingsmogelijkheden en reflecteert op de invloed van de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen op het eigen standpunt en handelen.
C5.2	De student legt uit welke mogelijkheden mensen hebben om binnen en buiten hun beroep bij te dragen aan het vormgeven van de samenleving en beschrijft hoe democratische en rechtsstatelijke principes richting geven aan keuzes, oplossingen en handelen met aandacht voor gedeelde belangen, waarden en doelen.	De student onderzoekt handelingsmogelijkheden om bij te dragen aan het vormgeven van de samenleving of aan een oplossing voor een maatschappelijk vraagstuk, beargumenteert eigen keuzes en onderbouwt hoe deze passen binnen democratische en rechtsstatelijke principes en bijdragen aan gedeelde belangen, waarden en doelen.
D1.1	De student beschrijft hoe vormen van (mede)zeggenschap en besluitvorming in verschillende contexten ontstaan en worden georganiseerd en legt uit hoe machtsverhoudingen, belangen en verschillende vormen van besluitvorming daarbij een rol spelen en welke voor- en nadelen deze vormen kunnen hebben.	De student onderzoekt een situatie waarin (mede)zeggenschap of besluitvorming een rol speelt, analyseert welke belangen, machtsverhoudingen en vormen van besluitvorming daarin herkenbaar zijn en onderbouwt de voor- en nadelen van de gekozen vorm van besluitvorming.
D1.2	De student beschrijft democratische, rechtsstatelijke en niet-democratische vormen van (mede)zeggenschap, besluitvorming en machtsuitoefening en legt uit welke argumenten worden gebruikt om deze vormen te legitimeren of te bekritisieren.	De student vergelijkt verschillende democratische, rechtsstatelijke en niet-democratische vormen van (mede)zeggenschap en besluitvorming, analyseert de argumenten waarmee deze vormen worden gelegitimeerd of bekritiseerd en onderbouwt de verschillen tussen deze argumentaties.
D2.1	De student beschrijft hoe toegang tot machtsbronnen van invloed is op de toegang van personen, groepen en organisaties tot (mede)zeggenschap en besluitvorming.	De student onderzoekt een situatie waarin macht, (mede)zeggenschap of besluitvorming een rol speelt, analyseert welke machtsbronnen betrokkenen tot hun beschikking hebben en onderbouwt hoe deze van invloed zijn op hun toegang tot (mede)zeggenschap en besluitvorming.

D2.2	De student beschrijft democratische en rechtsstatelijke principes die macht begrenzen en legt uit hoe deze principes bijdragen aan het begrenzen van machtsuitoefening en het beschermen van rechten en vrijheden.	De student onderzoekt hoe democratische en rechtsstatelijke principes herkenbaar zijn in een situatie uit de samenleving, het beroepsleven of het dagelijks leven, analyseert hoe deze principes machtsuitoefening begrenzen en onderbouwt welke invloed zij hebben op (mede)zeggenschap en besluitvorming.
D3.1	De student beschrijft hoe verschillende maatschappelijke ontwikkelingen invloed hebben op vormen van macht en besluitvorming en legt uit hoe mensen, groepen en organisaties deze ontwikkelingen kunnen beïnvloeden en hoe machtsuitoefening en besluitvorming daardoor over tijd en plaats kunnen veranderen.	De student analyseert een maatschappelijke ontwikkeling, onderzoekt hoe mensen, groepen of organisaties deze ontwikkeling beïnvloeden en onderbouwt hoe dit doorwerkt in vormen van macht en besluitvorming.
D3.2	De student legt uit hoe vormen van macht en besluitvorming een uiting zijn van de manier waarop democratische en rechtsstatelijke principes worden opgevat en beschrijft hoe deze principes zichtbaar zijn in de inrichting van machtsuitoefening en besluitvorming.	De student onderzoekt een situatie waarin macht en besluitvorming een rol spelen, analyseert hoe democratische en rechtsstatelijke principes daarin tot uiting komen en onderbouwt hoe deze principes zichtbaar zijn in de wijze waarop macht wordt uitgeoefend en besluiten worden genomen.
D4.1	De student beschrijft hoe macht en besluitvorming zichtbaar zijn in verschillende contexten en legt uit hoe machtsbronnen van invloed kunnen zijn op de mogelijkheden van personen en groepen om invloed uit te oefenen en veranderingen te realiseren.	De student onderzoekt ervaringen en situaties waarin macht en besluitvorming een rol spelen, vergelijkt deze met voorbeelden uit de samenleving of beroepspraktijk en reflecteert op de eigen machtsbronnen en hoe deze zijn ingezet om invloed uit te oefenen of verandering te bevorderen.
D4.2	De student legt uit hoe samenwerken, onderhandelen, overtuigen en besluiten kunnen bijdragen aan het gezamenlijk verkennen, ontwikkelen en onderbouwen van oplossingsrichtingen voor vraagstukken waarin macht en besluitvorming een rol spelen.	De student werkt samen met anderen aan een vraagstuk waarin macht en besluitvorming een rol spelen, ontwikkelt gezamenlijk oplossingsrichtingen, past vaardigheden zoals onderhandelen, overtuigen, besluiten en samenwerken toe en reflecteert op de bijdrage van deze vaardigheden aan het proces en de gekozen oplossingsrichting.

D5.1	De student beschrijft dat besluitvorming en machtsuitoefening kunnen leiden tot verschillende perspectieven en dilemma's en legt uit hoe persoonlijke waarden, overtuigingen en achtergronden van invloed zijn op ervaren machtsbronnen, handelingsmogelijkheden en standpunten.	De student onderzoekt verschillende perspectieven op een situatie waarin macht en besluitvorming een rol spelen, analyseert de dilemma's die daarbij ontstaan, verkent passende handelingsmogelijkheden en reflecteert op de invloed van de eigen achtergrond, waarden en overtuigingen op het eigen standpunt en handelen.
D5.2	De student legt uit welke mogelijkheden mensen hebben om invloed uit te oefenen op besluitvorming en beschrijft hoe democratische en rechtsstatelijke principes richting geven aan keuzes en handelen met aandacht voor gedeelde belangen, waarden en doelen.	De student onderzoekt handelingsmogelijkheden om invloed uit te oefenen op besluitvorming, beargumenteert eigen keuzes en onderbouwt hoe deze passen binnen democratische en rechtsstatelijke principes en bijdragen aan gedeelde belangen, waarden en doelen.

